

Dr Marijana Pantić

**IZAZOVI DEMOGRAFSKIH PROMENA
U PLANINSKIM PODRUČJIMA SRBIJE**

Posebna izdanja br. 87

Beograd

2019. godine

Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije – IAUS

IZAZOVI DEMOGRAFSKIH PROMENA U PLANINSKIM PODRUČJIMA SRBIJE

Monografija

Posebna izdanja br. 87

Beograd, 2019.

AUTOR

dr Marijana Pantić

RECENZENTI

prof. dr Borislav Stojkov, redovni profesor u penziji, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet

dr Saša Milijić, naučni savetnik, IAUS

prof. dr Velimir Šećerov, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet

UREDNICI

dr Nataša Čolić

dr Jelena Živanović Miljković

dr Tanja Bajić

LEKTURA I KOREKTURA

Vanja Bajić

DIZAJN KORICA

Marijana Pantić

KOMPJUTERSKA OBRADA

Marijana Pantić

TIRAŽ 200 komada

ŠTAMPA „Planeta print“, d.o.o, Beograd

IZDAVAČ

Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije – IAUS

Bulevar kralja Aleksandra 73/II, 11000 Beograd

Faks: (381 11) 3370-203, iaus@iaus.ac.rs, www.iaus.ac.rs

ZA IZDAVAČA

dr Saša Milijić, direktor

ISBN 978-86-80329-94-9

Monografija je rezultat rada u okviru naučnoistraživačkog projekta TR 36036 „Održivi prostorni razvoj Podunavlja u Srbiji“ u periodu 2011-2019. godina. U finansiranju monografije učestvuju Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije – IAUS.

SADRŽAJ

PREGOVOR.....	5
PLANINSKA PODRUČJA KAO NOSIOCI VREDNOSTI	7
Definicije planina i planinskih područja	8
Definicije planinskih područja u Srbiji	10
Prirodne vrednosti.....	12
Antropogene vrednosti.....	14
Planinska područja – između očuvanja, nekontrolisanog korišćenja i zaštite.....	17
Očuvanje	17
Nekontrolisano korišćenje.....	18
Zaštita	19
Perspektive razvoja planinskih područja u Srbiji.....	20
DEMOGRAFSKE PROMENE U PLANINSKIM PODRUČJIMA SRBIJE	23
Primenjena metodologija	24
Kretanje broja stanovnika.....	26
Natalitet, prirodni priraštaj i migracije.....	29
Gustina naseljenosti	32
Starosna struktura	34
Polna struktura	39
Zaključna razmatranja	41
IZ PERSPEKTIVE STANOVNIKA – <i>GROUNDLED THEORY</i> PRISTUP	45
Primenjena metodologija	46
Osnovni podaci o ispitanicima i njihovim domaćinstvima	49

Otvoreni kodovi, potkategorije i kategorije.....	50
Kodovi i potkategorije	50
Kategorije	57
Zaključna razmatranja	61
TURIZAM KAO NOVI NOSILAC RAZVOJA U PLANINSKIM PODRUČJIMA SRBIJE – ULOGA U UBLAŽAVANJU DEMOGRAFSKIH PROMENA I PODSTICANJU ZAPOŠLJAVANJA	65
Primenjena metodologija	66
Statističko-deskriptivna analiza studija slučaja	69
Demografski pokazatelji	69
Pokazatelji zaposlenosti	70
Pokazatelji turističkog razvoja	71
Zavisnost između demografskih promena, ekonomskog razvoja i razvoja turizma.....	73
Zaključna razmatranja	75
ZAKLJUČAK	79
Prioritizacija.....	80
Ublažavanje posledica demografskih promena - prioriteti nakon prioritizacije	83
Adaptacija – starosna struktura u fokusu	85
Finalna razmatranja.....	86
LITERATURA	89

PREDGOVOR

Planinska područja se u akademskoj literaturi, razvojnim strategijama i dokumentima najčešće stavljaju u kontekst geografske i geomorfološke specifičnosti, što je svakako zaslužno. Specifična konfiguracija terena rezultirala je većim stepenom očuvanja prirodnih vrednosti nego što je to slučaj u fizički pristupačnijim područjima poput nizija, zbog čega se planinska područja najčešće analiziraju sa aspekta životne sredine, očuvanja ekosistema i biodiverziteta. Ipak, proglašenje 2002. godine za Međunarodnu godinu planina probudilo je interesovanje različitih profesija za ova područja i iznedrilo fokus na druge izazove – očuvanje populacionog kapaciteta i sa njima očuvanje specifičnih običaja, kulture i tradicije.

U skladu sa pomenutim zapažanjima pripremljena je i ova monografija. Stavljajući u centar pažnje stanovništvo, ovde se problematika očuvanja svih vrednosti prisutnih u planinskim područjima dovodi u vezu sa ljudima koji ih naseljavaju i čine sponu između očuvanja prirodnih i stvorenih vrednosti. U kombinovanju kvantitativnih i kvalitativnih metoda prikupljanja i analize podataka kroz studije slučaja (*mix-method case-study*) posebno značajnu ulogu ima pristup metodologije istraživanja koji se zasniva na principu „utemeljenja teorije“ (*grounded theory approach*), a kojim se doprinosi kontekstualnom razumevanju glavnog istraživačkog problema. Obrađujući konkretan slučaj planinskih područja Srbije, kroz četiri centralna poglavlja predstavljeni su: vrednosni kontekst planinskih područja, demografske karakteristike i trendovi, budućnost planinskih područja iz perspektive stanovništva i ispitivanje veza između demografskih promena, ekonomskog razvoja i uloge turizma u ekonomskom razvoju.

Knjiga je namenjena prvenstveno akademskoj zajednici i očuvanju svesti o specifičnostima planinskih područja i očuvanju njihovih vrednosti, na koje se već pet godina nakon proglašenja 2002. godine za Međunarodnu godinu planina obraćala znatno manja pažnja, što važi i danas, dok su se s druge strane problemi i izazovi sve više produbljivali. S obzirom na kompleksnost aspekata koji su objedinjeni u temi planinskih područja i kombinovanje statističkih i kvalitativnih metoda, očekuje se da bi ova knjiga bila korisna istraživačima i stručnjacima u sferi prostornog planiranja, demografije, sociologije, antropologije, i u najmanju ruku mogla da posluži kao inspiracija za širi spektar struka poput arhitekture, ekonomije, itd.

Prikupljanje podataka i podrška u analizi materijala za ovu publikaciju autorka je ostvarila u okviru programa doktorskih studija u Dresden Leibniz Graduate School (Dresden, Nemačka), koju je vodio prof. dr h.c. Bernhard Müller, i kroz saradnju sa Ministarstvom prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Prikupljanje podataka na kojima se bazira kvalitativna analiza podržani su u okviru

pomenutog programa doktorskih studija, dok je Ministarstvo podržalo ostatak istraživanja u okviru naučnoistraživačkog projekta „Održivi prostorni razvoj Podunavlja u Srbiji“, kojim rukovodi dr Saša Milijić ispred Instituta za arhitekturu i urbanizam Srbije.

Recenzenti ove monografije, prof. dr Borislav Stojkov (profesor u penziji Univerziteta u Beogradu – Geografskog fakulteta), dr Saša Milijić (direktor Instituta za arhitekturu i urbanizam Srbije) i prof. dr Velimir Šećerov (profesor Univerziteta u Beogradu – Geografskog fakulteta), pružili su korisna usmerenja pri finalizaciji monografije.

Urednice

Nataša Čolić

Jelena Živanović Miljković

Tanja Bajić

PLANINSKA PODRUČJA KAO NOSIOCI VREDNOSTI

Planinska područja se opravdano mogu posmatrati nezavisno od ravničarskih, priobalnih i visokourbanizovanih područja jer su u značajnoj meri specifična, polazeći od njihovih geografskih specifičnosti koje otežavaju fizičku pristupačnost. Zbog otežane pristupačnosti, planinska područja ostaju izolovanija od ostalih i samim time čuvaju svoja bogatstva i resurse. To je razlog za razumevanje planinskih područja kao područja s „... izuzetnim potencijalom za Evropu u ispunjavanju raznolikih ekoloških, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i poljoprivrednih funkcija“ gde „politika prostornog razvoja treba da posveti posebnu i odgovarajuću pažnju očuvanju i razvoju planinskih regiona“ (CEMAT, 2000:14). S obzirom na višestruke funkcije planinskih područja (Slika 1), svaki razvoj u planinskim područjima bi trebalo da ima održivu formu koja će poštovati i sačuvati sve njihove prednosti.

Slika 1: Vrednosti planinskih područja

Izvor: autor.

Kada su u pitanju osnovne funkcije planinskih područja, literatura daje osvrt na niz aspekata. Jedan od njih je problematika definicije i teritorijalne određenosti planina i planinskih područja, što je posebno zahtevno za komparaciju na međunarodnom nivou. Zatim, ovde pripada i tema prirodnih bogatstava, koja se smatraju ključnim prednostima planinskih područja, a tu su i pitanja stvorenih resursa. Naposljetku, u kontekstu planinskih područja bitna je i tema uravnoteženog tj. održivog razvoja. Kako bi se bolje razumela celokupna problematika planinskih područja i kontekst u kojem se razvijaju demografski

problemi, u nastavku ovog poglavlja će biti predstavljene aktuelne diskusije o planinskim područjima Evrope i Srbije.

Definicije planina i planinskih područja

Prve definicije za planinska područja primenjene su početkom XX veka i to u okvirima granica nekih država (Price, Lysenko, Gloersen, 2004). Motiv za kreiranje tih definicija je bio pragmatične prirode, što je zapravo dovelo do formiranja različitih definicija za potrebe različitih projekata. Sredinom XX veka, evropske zemlje su počele sa uvođenjem definicija u zakonodavni sistem, počevši od Francuske (1961), Italije (1971) i Švajcarske (1974), što su kasnije nastavile Bugarska (1993), Ukrajina (1995), Španija (2002) i Rumunija (2002) (Castelein et al, 2006). U zavisnosti od najviše tačke u državi, kao i opštih karakteristika terena, svaka zemlja je određivala definiciju planinskih područja prema svojim potrebama.

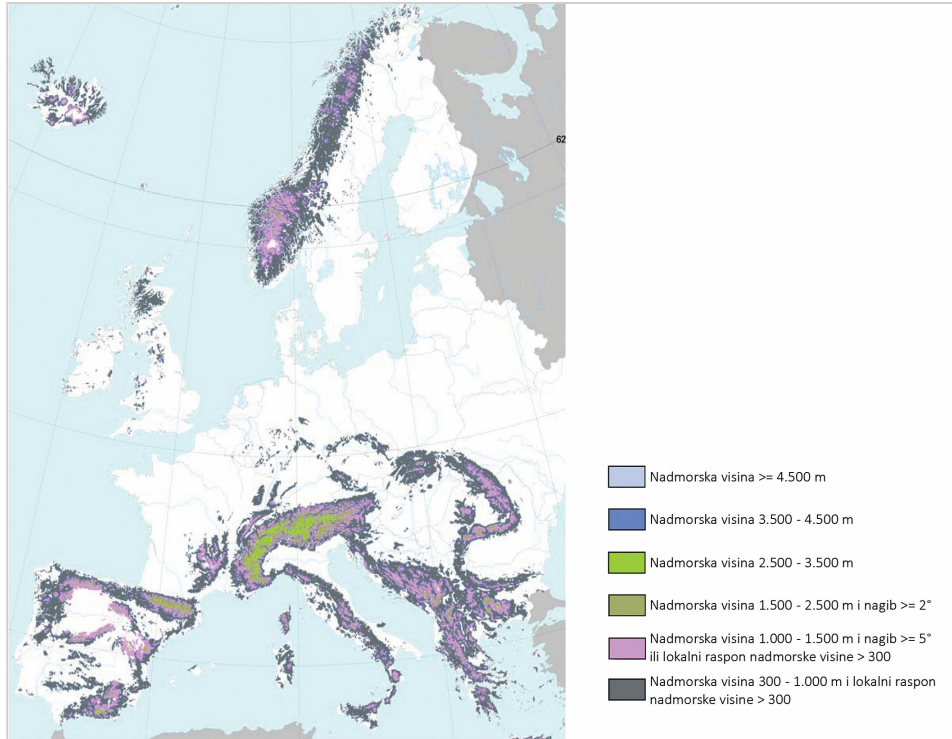
U nekim zemljama definicija je bazirana na jednom kriterijumu, dok se kod drugih primenjuje dva ili više. Na primer, Albanija, Belgija, Hrvatska i Norveška koriste samo nadmorsku visinu kao kriterijum za određivanje granice između planinskih i drugih tipova područja. S druge strane, Austrija, Grčka i Rumunija su u grupi zemalja koje pored nadmorske visine kao kriterijum koriste i nagib terena. Nemačka je specifična po tome što u definiciju planinskih područja uključuje i klimatske poteškoće. Pored ovoga, razlike u definisanju postoje i kod odabira nadmorske visine, te se tako u Irskoj planinama smatraju područja iznad 200 m nadmorske visine, u Belgiji iznad 300 m, u Francuskoj iznad 700 m, u Grčkoj preko 800 m, a u Španiji preko 1.000 m (Pantić, 2015a).

U slučaju italijanske regije Lombardije, definicija nije zasnovana samo na nadmorskoj visini ili drugim topografskim i klimatskim kriterijumima, već na čitavom nizu kriterijuma kao što su geografski, demografski, ekonomski, socijalni i administrativna podela (EURAC, 2006). U ovom slučaju se razgraničenje planinskog područja od ostalih definiše istovremeno sa kategorizacijom opština u tri kategorije, tako da svaka kategorija ukazuje na veći ili manji stepen poteškoća u razvoju. Dakle, u pitanju je praktični pristup definisanju koji nije samo teoretski utemeljen već za zadatak ima i primenu u finansijskoj podršci ugroženijim opštinama, kao i u kreiranju razvojnih politika.

S obzirom na raznolikost nacionalnih kriterijuma s jedne strane, i potrebe za uporedivošću podataka s druge, Evropska ekonomska zajednica i Evropska unija su finansirale prve internacionalne projekte koji su radili na stvaranju zajedničke definicije i analizirali neke parametre planinskih područja primenjujući ih. Nažalost, ovaj međunarodni obuhvat je ipak izostavio evropske zemlje koje u tom trenutku nisu bile deo Zajednice i Unije, uključujući i Srbiju (Karta 1).

Karta 1: Evropski planinski masivi

Izvor: zasnovano na UNEP-WCMC 2000 globalnoj definiciji, preuzeto iz NORDREGIO studije (Evropska komisija, 2004).

Kako je motivacija kreiranja definicija potekla iz potrebe za konkretnim projektima, tako su i te definicije bile prilagođene temi. To je bio slučaj sa prvom planinskom definicijom na evropskom nivou koja je potekla iz Direktive 75/268/EEC o planinskoj i brdskoj poljoprivredi u marginalizovanim područjima iz 1975 godine. Ista definicija je korišćena i 1999. godine u Članu 18 Regulative Evropskog saveta br. 1257/1999 za podršku ruralnom razvoju (Evropska komisija, 1999), tako da su zapravo u oba slučaja definicije kreirane tako da se fokusiraju na planinska područja kao poljoprivredna područja.

Godine 2000. je napravljena prva globalna definicija planinskih područja, kreirana od strane *UNEP-World Conservation Monitoring Centre*. Koristeći se digitalnim modelom nadmorske visine koji je za čitavu površinu Zemlje 1996. godine sačinila *US Geological Survey*, Kapos et al. (2000) su odredili kriterijume prema kojima su sva područja preko 2.500 m n.v. planinska, sva područja između 1.500 i 2.499 m n.v. planinska ukoliko imaju nagib terena veći od 2°, sva područja između 1.000 i 1.499 m n.v. planinska ukoliko su većeg nagiba od 5° ili je razlika u nadmorskoj visini između najniže i najviše tačke u radijusu od 7 km veća od 300 m, sva područja između 300 i 999 m n.v. planinska ukoliko je razlika u nadmorskoj visini

između najniže i najviše tačke u radijusu od 7 km veća od 300 m i sva područja od 0 do 299 m n.v. planinska, ukoliko je standardna devijacija za svaku kardinalnu tačku veća od 50 m. Pri tome, kardinalne tačke su uglovi kvadrata koji čine imaginarnu mrežu sačinjenu od kvadrata stranice dužine 1 km. Par godina kasnije, Evropska komisija je proširila kriterijume dodajući aspekt klimatskih uslova (Evropska komisija, 2004). Pri tome, pribegla je i uključivanju „neplanina“ ukoliko se nalaze u okviru planinskih masiva i predstavljaju područja manja su od 5 km², kao i isključivanje teritorije pod planinama ako je takođe manja od 5 km².

Uprkos preciznosti i univerzalnosti ove definicije, ona se odnosi na topografske entitete koji nisu od krucijalne pomoći kada je u pitanju prikupljanje podataka i odlučivanje i upravljanje. Da bi za to bili ispunjeni uslovi, neophodno je primeniti granice postojećih administrativnih i statističkih jedinica kao što su statistički krugovi, opštine i, gde je moguće, naselja. Kako se granice planina i administrativnih/statističkih jedinica ne moraju nužno poklapati, pri definisanju planinskih područja je neophodno uzeti u obzir i one opštine ili naselja koja su delimično pokrivena planinama. Dakle, planinska područja mogu podrazumevati širi pojam od planina, a njihova primena ima znatno veći značaj u planiranju i upravljanju prostora. Prema pristupu Evropske komisije, planinska područja čine fizički povezane planinske opštine, pri čemu su planinske opštine one koje imaju preko 50% planinske teritorije (Ibid).

Definicije planinskih područja u Srbiji

Kao što odabir definicije ili kriterijumi za njihovo određivanje često zavise od svrhe za koju se definicije određuju, tako ni u Srbiji nije u upotrebi samo jedna definicija. Raznovrsnost raste u slučajevima kada se definicija planina treba primeniti u definisanju planinskih područja.

Prevažodno geografska definicija planina u Srbiji uzima kao vrednost razgraničenja 500 m nadmorske visine (Gavrilović, Gavrilović, 2002). Ista definicija je bila u upotrebi i u radu Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije u periodu oko 2010. godine, kada su u radu praktikovali posebne programe podrške za marginalizovana područja, pri čemu se izohipsa od 500 m uzimala kao jedan od kriterijuma po kojem su područja iznad ove nadmorske visine bila podobna za ovaj tip podrške.¹ Dokumenta i institucije koje se bave prostornim planiranjem za razgraničenje planinskih područja od potplaninskog okruženja češće koriste izohipsu od 600 m, koja se uzima kao izohipsa u razvojnom pogledu. To je slučaj sa interpretacijom planinskih područja kod većine istraživača u naučnom projektu Održivi razvoj planinskih područja u

---

¹ Prema razgovoru sa konsultantom za ruralni razvoj, Sektor za ruralni razvoj, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, jun 2009. godine.

Srbiji, koji je realizovan u Institutu za arhitekturu i urbanizam Srbije između 2002. i 2004. godine, ili u Prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020 godine. Ista definicija je primenjena u doktoratu S. Milijića (2005) i M. Pantić (2014).

U sprovođenju pomenutog projekta – Održivi razvoj planinskih područja – bila je potrebna kako definicija planina, tako i planinskih područja. Planinska područja su definisana upotrebom definicije planina kao područja iznad 600 m nadmorske visine i to preklapanjem ove izohipse sa granicama teritorijalnih administrativnih jedinica – katastarskim opštinama i opštinama (a danas i gradovima) kao jedinicama lokalnih samouprava (Jokić, 2004). Iako se većina istraživača koristila ovom definicijom, neki su ipak koristili i druge. Naime, Dželebdžić i Jokić (2003) analiziraju planinska područja koja obuhvataju 78 planinskih jedinica lokalne samouprave ili 2.068 katastarskih opština. Kao kriterijum za planinsku jedinicu lokalne samouprave su koristile prisustvo područja iznad 600 m nadmorske visine u okviru administrativne teritorije jedinice lokalne samouprave, bez obzira na procentualno učešće planina u ukupnoj površini. Nasuprot ovom pristupu, Malobabić i Bakić (2003) su u obzir uzimali samo katastarske opštine sa više od 50% teritorije iznad 600 m, što je u zbiru činilo 1.522 katastarske opštine u 67 jedinica lokalne samouprave. Na kraju, analizirajući ekonomske kapacitete planinskih pašnjaka i livada, Nikolić (2003) se u okviru istog projekta bavi područjima iznad 800 m nadmorske visine.

U svojoj doktorskoj disertaciji Milijić (2005) i Pantić (2014) razlikuju planine od planinskih područja Srbije, definišući planine kao teritorije iznad 600 m, a planinske opštine (tj. jedinice lokalne samouprave) one opštine koje obuhvataju planine svojom teritorijom. Dalje, obe disertacije analiziraju planinska područja, izjednačavajući ova dva termina – „planine“ i „planinska područja“ – radi pojednostavljivanja teksta. Ono što je odlika svih navedenih primera, osim geografske definicije, jeste da su Avala (511), Fruška Gora (539 m), Vršacke Planine (614 m) i Kosmaj (626) izuzete iz planinskih područja zbog svoje teritorijalne izopštenosti iz šireg planinskog okruženja i visina koje neznatno prelaze 500 m ili 600 m.

Nekoliko godina nakon potpisivanja Karpatske konvencije (u 2003. godini), Srbija je, kao članica, dobila zadatak da teritorijalno odredi karpatsko područje na svojoj teritoriji, kao što je to bio slučaj i sa ostalim zemljama potpisnicama. S obzirom da je centralni fokus Konvencije životna sredina, za njeno potpisivanje i sprovođenje u Srbiji je postavljeno ministarstvo nadležno za poslove životne sredine. U postupku definisanja teritorije koja će ući u obuhvat međunarodne saradnje u okviru Karpatske konvencije, nadležno ministarstvo se opredelilo da kao karpatsku teritoriju u Srbiji prijavi područje nacionalnog parka Đerdap i njegovu najbližu okolinu (EURAC, 2006), kako bi troškovi obaveznog godišnjeg finansijskog doprinosa saradnji bili niži. Ovakva odluka je u suprotnosti sa

odlukom donesenoj u Poljskoj, koja je za kriterijum definisanja karpatskog područja odabrala izohipsu od 300 m i sve okruge koji većinskim delom teritorije sežu iznad ove granice. Ovim je maksimalno proširila obuhvat teritorije koja je uključena. Suženi obuhvat u slučaju Srbije je zvanično argumentovan nejasnom granicom između Karpatskih i Balkanskih planina, što je tačno, ali samo u slučaju nekoliko graničnih planina, a ne većeg dela teritorije koja nije obuhvaćena (Pantić, 2014). Zbog toga je umesto 6.833 km² Karpatskog područja obuhvaćeno samo 732 km² tj. 10% (Ibid). Ove razlike u definicijama i obuhvatu pokazuju da definicija u velikoj meri zavisi od svrhe, često od veličine jedinica administrativne podele, ali i političkih odluka.

Prirodne vrednosti

Gotovo četvrtina svih kontinenata je planinska (Mountain Agenda, 2000) i makar najmanji deo skoro svih evropskih zemalja je planinski (Evropska komisija, 2004). Oko 17% stanovništva Evrope živi u planinskim područjima (Corrado, 2011), dok u Srbiji oko 10% živi u planinama, a oko 40% u planinskim područjima. Međutim, prirodne vrednosti planinskih područja nisu od velike važnosti samo za stanovništvo koje ih naseljava, već mnogo šire (Messerli, Ives, 1997; Mountain Agenda, 2000; Sekretarijat Ujedinjenih nacija, 2005), jer resursi kao što su drvna građa, rude, voda, locirani su po prirodi stvari ili očuvaniji u većoj meri i boljem kvalitetu u planinskim područjima.

Planinska područja su okarakterisana epitetom posebnih prirodnih vrednosti. Usled fizičke izolovanosti, njihovi ekološki sistemi su očuvaniji, što ih čini „centrima biološkog diverziteta i pejzažnih vrednosti“ (Bryden, Van Depoele, Espinosa, 2005:3). Planinska područja su posebno isticana zbog uloge rezervoara sveže vode, skloništa divljih životinja i biljaka, prirodnih prepreka koje kontrolišu kretanje vetrova i padavina, kao i skladišta održivih izvora energije – vetra i drveta (Evropska agencija za životnu sredinu, 1999; Price, Jansky, Iatsenia, 2004; Bryden, Van Depoele, Espinosa, 2005; Živanović Miljković, Pantić, Bezbradica, 2019). Najviše isticana prednost planinskih područja je pak njihova uloga rezervoara vode, zbog čega se još nazivaju i „vodotornjevima“. Mnogi autori – Van Ginkel, Iyngararasan, Tianchi, Shrestha, Mool, Yoshino, i Watanabe, koji su dali svoj doprinos u stvaranju jedne od najopsežnijih knjiga o planinama inspirisanih proglašenjem 2002. godine Međunarodnom godinom planina (ur. Price, Jansky, Iatsenia, 2004), ističu upravo ovu ulogu planinskih područja. Drugi izvori poput *Mountain Agenda* (2000), Bryden, Van Depoele, Espinosa (2005), kao i diskusija na UN Konferenciji o klimatskim promenama (engl. *UN Climate Change Conference*, 2009) ističu planinska područja kao glavne izvore slatke vode koji su značajni za mnogo širi krug nego što je stanovništvo u tim područjima. U evropskom kontekstu, Prodi (2002) navodi da su planinske vode 50% vode koju Evropljani koriste u sistemu vodosnabdevanja.

Generalno gledano, kvalitet vode u Srbiji nije zadovoljavajući, ali ako se govori o površinskim tokovima najvišeg kvaliteta (prve i druge klase), onda se to odnosi na planinske reke (Strategija upravljanja mineralnim resursima Republike Srbije do 2030. godine, 2016). Indeks kvaliteta voda u Srbiji (mereno kroz 10 parametara) računa se samo za najveće tokove, ali rezultati u svakom slučaju pokazuju da veći kvalitet vode imaju oni ravničarski tokovi u čijem slivu učestvuje veći udeo planinskih tokova (Agencija za zaštitu životne sredine, 2017 i 2018). Uzimajući u obzir mineralna, biološka i hemijska svojstva samo voda planinskih izvora i u planinskim tokovima, njihov kvalitet je takav da se mogu direktno koristiti za piće (Gavrilović, Gavrilović, 2002). Uz to, planine u Srbiji imaju bitnu ulogu u vodnom režimu zemlje i zbog činjenice da se u njima izluči najveća količina padavina (Prostorni plan Republike Srbije od 2010. do 2020. godine [PPRS], 2010).

Pored pijaće vode, vode u planinskim područjima takođe predstavljaju resurs u industrijskoj proizvodnji, navodnjavanju, ribolovu, transportu i proizvodnji hidroenergije (Mountain Forum, 2008). Kada je u pitanju hidroenergija, vode planinskih područja sa svojom kinetičkom energijom predstavljaju značajni izvor obnovljive energije (Messerli, Ives, 1997; Evropska komisija, 2004). Procenjujući sveukupne resurse zemlje, primerenost iskorišćavanja hidropotencijala u vidu mini-hidroelektrana u Srbiji, najveća je na planinskim tokovima, što se smatra izuzetnim resursom za lokalnu proizvodnju struje i održivi razvoj (Maksin et al, 2011). Ono što je praksa pokazala, jeste opasnost iskorišćavanja planinskih tokova kroz mini-hidroelektrane kada su one uključene u nacionalni sistem proizvodnje električne energije i korišćene neodrživo, uz primarni interes investitora i zanemareni interes lokalne zajednice (Spasić, 2019). Drugi aspekt mogućnosti korišćenja voda u planinskoj Srbiji jeste geotermalni potencijal. Naime, iako je najveći potencijal korišćenja termalnih voda u Panonskoj niziji, najtopliji izvori u Srbiji locirani su u planinskim područjima: Vranjska banja (94 °C), Sijarinska banja (72 °C), Kuršumlijska banja (68 °C), Jošanička banja (78 °C) i Novopazarska banja (50 °C) (Maksin et al, 2011).

Drvo je još jedan od izvora obnovljive energije. Usled intenzivnije urbanizacije i korišćenja zemljišta za poljoprivrednu obradu zemljišta, planinska područja su spontano postala skloništa za šume (Messerli, Ives, 1997; Van Ginkel, 2004; Bryden, Van Depoe, Espinosa, 2005; Mountain Forum, 2008; Bezbradica, Pantić, Gajić, 2019). U slučaju Srbije, 84% šumskog zemljišta se nalazi u planinskim područjima (SORS, 2018), što potvrđuje pređašnju tvrdnju. Uz to, planinska područja, posebno ona iznad 800 m nadmorske visine, ocenjena su, uz neke druge lokacije u zemlji, kao najpovoljnija za korišćenje energije vetra u proizvodnji struje (Maksin et al, 2011).

Sledeće stavke na listi prirodnih vrednosti planina i planinskih područja su rude, biodiverzitet i atraktivni pejzaži (Van Ginkel, 2004; Mountain Forum, 2008). U tom pogledu su planinska područja u Srbiji u upotrebi za ekstrakciju rude srebra,

bakra i zlata, posebno u karpatskom delu, ali su rudna nalazišta rasprostranjena i u drugim planinskim krajevima zemlje: nikl u Mokroj Gori, molibden u Mačkatici, uljani škrljci kod Aleksinca, fosfati kod Bosilegrada, itd. (Strategija upravljanja mineralnim resursima Republike Srbije do 2030. godine, 2016). Sudeći prema udelu do sada citiranih autora koji navode biodiverzitet kao prednost planinskih područja, jasno je koliko su planinska područja značajna u njegovom očuvanju. Prema *Mountain Agenda*-i (2000), veći diverzitet po jedinici površine je karakteristika planinskih područja, posebno kada se uporede sa ravničarskim, kao i broj endemičnih vrsta. Ovu činjenicu Zavod za zaštitu prirode Srbije (2019a) potvrđuje i za slučaj Srbije. Klisure i kanjoni, koji su neizostavni delovi planinskih područja, skloništa su za endemične vrste u Srbiji (Strategija biološke raznovrsnosti Republike Srbije za period 2011. do 2018. godine, 2011), ali su istovremeno i vrednost u pogledu geodiverziteta – jedini kandidat u Srbiji za UNESCO Globalni geopark je Đerdap, koji pripada planinskom području (UNESCO, 2019). Kao logičan dodatak svemu ovome, planinske tresave, alpski areali, stenovite formacije, pašnjaci i četinarske šume sa endemičnim vrstama čine osnov da planinska područja Srbije budu bogata i kada su u pitanju i izuzetni pejzaži (Zavod za zaštitu prirode Srbije, 2019b), koji su sublimat navedenih elemenata biodiverziteta i geodiverziteta.

Strategija prostornog razvoja Republike Srbije (2009), Prostorni plan Republike Srbije od 2010. do 2020. godine (PPRS, 2010), Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016–2025. (2016) i Zakon o zaštiti prirode (2018) pripadaju nizu dokumenata koja ističu posebnu ulogu planinskih područja kada su u pitanju očuvanje prirodnih vrednosti i endemične vrste, pašnjaci, livade, kao i opšti kvalitet životne sredine na većoj nadmorskoj visini. Međutim, izazov kod očuvanja prirodnih resursa u Srbiji je nekontrolisana upotreba prostora i svih njegovih resursa. Prirodno nasleđe, koje se definiše kao opšte dobro, iako su planinska područja ređe naseljena, neretko su izložena nekontrolisanim aktivnostima kao što su nezakonita izgradnja, neplanska seča šuma, neekološki zahvat vode za proizvodnju hidro-energije, itd.

Antropogene vrednosti

Kao dodatak prirodnom nasleđu planinskih područja, njihove kulturne vrednosti se smatraju podjednako važnim (Van Ginkel, 2004). NORDREGIO studija (Evropska komisija, 2004) ističe da su planinski pejzaži ishod interakcije između prirode i ljudi uspostavljane vekovima, dok ih Bryden, Van Depoele i Espinosa (2005) nazivaju „izvorima ruralne kulture“. Prema Prodiu (2002) i UN Sekretarijatu (Sekretarijat Ujedinjenih nacija, 2005), geografski uslovljena fragmentacija planinskog terena jeste razlog za male ali raznovrsne etnokulture.

Zahvaljujući njihovoj geografskoj izolovanosti, planinska područja su ostala rezervoari prirodnih resursa, ali su takođe i utočište za različite tradicije u

proizvodnji i običajima. Njihova vrednost i bogatstvo se ocenjuju toliko velikim da se tvrdi da bi čitavo evropsko društvo bilo oštećeno gubitkom raznovrsnosti kulturnog nasleđa ukoliko bi se stanovništvo iz planina preselilo u nizije (Prodi, 2002). I planinska područja Srbije su ocenjena kao izvor socioekonomske heterogenosti koja je uslovljena specifičnim klimatskim i drugim geografskim elementima sredine koji su rezultirali i specifičnim tipovima građenja (Mitrović, 2002a). Zbog svoje pozicije na rubu kontinenta, Balkansko poluostrvo je oduvek bilo prostor religijskih i kulturnih sudara i mešanja između Evrope i Azije. Ova razmena nije uvek bila miroljubiva i dobrovoljna, te su tako srednjovekovni manastiri, a ponekad i čitava naselja, pronalazila utočište u skrivenim klisurama na jedva dostupnim planinskim grebenima. Ovakve lokacije i dan-danas skrivaju sporadično materijalno istorijsko i kulturno nasleđe u Srbiji (Maksin-Mičić, 2002).

Kulturna raznolikost u planinskim područjima Srbije uključuje i tradicionalne ekonomije koje čuvaju pašnjake i livade velike ekološke vrednosti, stočarstvo i organsku proizvodnju, koji su zapravo zasnovani na običajnoj proizvodnji (Nikolić, 2003). Planinska područja Evropske unije obuhvataju 20% obradivog zemljišta i 27% poljoprivrednog zemljišta (Maksin et al, 2011). Ipak, još 1975. godine, Evropska ekonomska zajednica je istakla svoja planinska područja kao jednu od specifičnosti kada je u pitanju poljoprivredna proizvodnja. Tako su neke evropske zemlje, posebno Austrija i Švajcarska, stavile akcenat na ruralni razvoj u svojim planinama radi očuvanja kulturnog i drugog, antropogenim delovanjem, stvorenog blaga, civilizacije i istorijskog nasleđa (Nikolić, 2003). Glavne karakteristike poljoprivredne proizvodnje u planinskim područjima Srbije – geografski uslovi i nekomercijalna proizvodnja – zapravo predstavljaju prednosti kada je u pitanju kvalitet proizvoda (mesa i mleka): stoka se napasa na potpuno prirodnim pašnjacima (Ibid). Tako specifični uslovi su takođe uzrok i posebnim vidovima planinskog stočarstva (npr. sorte koza koje su posebno prilagodljive planinskom terenu), koji doprinose raznovrsnosti planinskih proizvoda (Ibid).

Potencijali koji se baziraju kako na prirodnim, tako i na društvenim resursima planinskih područja, čine ih pogodnim za razvoj turizma i rekreacije, zbog čega su ona zapravo i značajan deo ekonomije za planinsko stanovništvo, posebno zbog pejzažnih vrednosti, prirodnog i geonasleđa (Maksin et al, 2011). Više od 50% prihoda u kontinentalnom turizmu se realizuje u planinskim područjima (Ibid). Kako je turizam najbrže rastuća industrija (Mountain Agenda, 2000), kulturna i prirodna raznovrsnost, pejzaži izuzetnih odlika i opuštajuća atmosfera svrstavaju planinska područja širom sveta u jako prikladna područja za razvoj turizma (Messerli, Ives, 1997; Mountain Agenda, 2000; Van Ginkel, 2004; Sekretarijat Ujedinjenih nacija, 2005, Mountain Forum, 2008). Ove prednosti su takođe prepoznate i u Prostornom planu Republike Srbije 2010-2020 (2010),

Strategiji razvoja turizma Republike Srbije za period 2016–2025. (2016) i od strane onih autora koji su se bavili istraživanjem planinskih područja – Mitrović (2002b), Mitrović, Milijić, Dabić (2002), Dabić, Mitrović i Milijić (2002), itd.

Sagledavanje interesa u korišćenju prirodnih i antropogenih resursa planinskih područja u Srbiji kreće početkom 1970-ih godina XX veka sa izradom prostornog plana za ski-centar Kopaonik (Dabić, Mitrović, Milijić, 2002). U poslednjih 10-ak godina, poseban interes u prepoznavanju planina i njihovih resursa prepoznat je u Prostornom planu Republike Srbije (2010) gde je izdvojeno posebno poglavlje o visokoplaninskim područjima sa posebnim akcentom na njihovu ulogu u budućem razvoju turizma. Šume i vodotokovi su takođe potencijal za razvoj ekonomskih aktivnosti jer se mogu koristiti za lov i ribolov (Dabić, Mitrović, Milijić, 2002), a posredno u okviru razvoja turizma. Hladne vode planinskih potoka su posebno pogodne za uzgajanje i lov onih vrsta riba koje u sporijim i mutnijim vodama ne opstaju (npr. pastrmka) (Gavrilović, Gavrilović, 2002). Uz sve nabrojano, čistiji i ređi vazduh u planinama posebno pogoduje unapređenju, izdržljivosti i opštoj kondiciji sportista, zbog čega su sportski i rekreacioni turizam još jedan od antropogenih resursa stvorenih u planinskim područjima širom sveta i u Srbiji.

Pored svojih višestrukih prednosti, planinska područja su u centru pažnje i zbog pretnje da će ti isti resursi biti ugroženi prekomernim korišćenjem ili prirodnim nepogodama. Tekuće promene klime, ekonomski razvoj i demografska slika bi morali da budu uzeti u obzir ukoliko se računa na očuvanje prirodnih bogatstava i kulturnog nasleđa u planinskim područjima. S obzirom na specifične geomorfološke prilike, prisustvo čoveka je relativno izazovno održati u planinama (Evropska komisija, 2002): klima je surovija, zemljište manje plodno i kamenito, udaljenost od većih centara je veća, dostupnost do javnih službi je manja, a njihovo održavanje često ekonomski neisplativo. Lipton (1979), Wiggins (2002), Drobnjaković, Pantić i Filipović (2014) govore i o ruralnim područjima kao područjima sa manjom dostupnošću, političkom i ekonomskom izolovanošću u odnosu na područja veće ekonomske moći i centre političke moći. S obzirom da su i planinska područja pretežno ruralnog karaktera, time se objašnjava njihovo kaskanje za urbanim i metropolitenskim područjima u pogledu infrastrukturne opremljenosti i investicija u puteve, telekomunikacije, domove zdravlja, bolnice, itd. Ovo znači da su planinska područja istovremeno pod pretnjom gubitka, kako prirodnih tako i kulturnih resursa.

Jedna od pojava koja potkopava stabilnost planinskih područja je u vezi sa demografskim strukturama i demografskim trendovima. Naime, uticaj demografskih promena je posebno prepoznatljiv u planinskim područjima Srbije, gde neki parametri već dostižu ekstremne vrednosti – povećanje broja sela koja naseljava jedino nekoliko starijih osoba, demografsko odumiranje naselja

praćeno odumiranjem specifičnih tradicija i običaja tj. uz gubitak svih onih elemenata koji planinske naseobine i čine specifičnim i posebno važnim u kulturološkom smislu. O ovim trendovima je javno diskutovano na Međunarodnoj konferenciji o razvoju planinskih područja (engl. International Conference on Mountain Area Development), koja je održana 2002. godine na Kopaoniku, ali takođe i analizirana u studijama o planinskim područjima koje su usledile nakon Konferencije – Malobabić i Bakić (2003), Dželebdžić i Jokić (2003), Nikolić (2003), Maksin et al. (2011), itd. Dalji razvoj postojećih demografskih trendova će voditi ka potpunom pražnjenju sve većeg broja naselja, čime će šanse za zanemarivanje i neodrživo korišćenje resursa rasti. Sveukupno gledano, ovim će biti pojačana i bipolarnost sistema u kojem su stanovništvo i aktivnosti u velikoj meri koncentrisani u Beogradu kao glavnom gradu, dok se periferne oblasti, među kojima su i planinska područja, susreću sa ljudskim egzodusom. Bipolarnost je u suprotnosti sa teritorijalnom kohezijom i uravnoteženim prostornim razvojem, kojima Srbija, sudeći prema sadržini prostornih planova, teži. Dakle, problem je u činjenici da teritorijalna bipolarizacija Srbije raste, ostavljajući za sobom područja ekstremnog populacionog pražnjenja i ekonomske devastiranosti u planinskim područjima (PPRS, 2010).

Planinska područja – između očuvanja, nekontrolisanog korišćenja i zaštite

Planinska područja u Srbiji i ostatku Evrope predstavljaju rezervoar krucijalnog prirodnog i jedinstvenog kulturnog nasleđa, koje je korišćeno u različitoj meri. Resursi poput prirodnog biodiverziteta, vode i vazduha često su bezbedniji ukoliko su prepušteni prirodnim tokovima bez upliva ljudskog dejstva. S druge strane, tradicionalna proizvodnja, običaji i kulturna raznolikost i biodiverzitet kultivisanih biljnih vrsta mogu biti očuvani jedino uz prisustvo čoveka i njegove intervencije. Ova kontradiktornost ukazuje na koliziju između očuvanja, zaštite uz suptilno korišćenje resursa i nekontrolisano korišćenje kao ključna pitanja za planinska područja.

Očuvanje

Striktni režim zaštite, u kojem je dozvoljen pristup samo u svrhu naučnih istraživanja ili radi obavljanja tradicionalnih kulturnih običaja, uspostavljen je na teritoriji nekih prirodnih dobara sa izuzetnim prirodnim vrednostima (npr. Nacionalni park Engadin u Švajcarskoj i Nacionalni park *Hohe Tauern* u Austriji (Maksin et al, 2011)). Slično tome, u Srbiji Zakon o zaštiti prirode (2018) uspostavlja sistem režima zaštite za različite tipove prirodnih dobara, gde se rezervati prirode definišu kao prirodna dobra sa najstriktnijim nivoom zaštite. U takvim područjima, prisustvo čoveka je tolerisano samo u svojstvu posetioca i u svrhu naučnog istraživanja; ona ne obuhvataju naselja, niti dozvoljavaju izgradnju objekata (Pantić, Živanović Miljković, Milijić, 2019). Drugi tipovi zaštićenih

prirodnih područja u planinskim područjima Srbije dozvoljavaju fleksibilnije korišćenje, mada po zakonom definisanim uslovima.

Jedan od primera koji potencijalno ograničavaju korišćenje zaštićenih prirodnih dobara jeste previše komplikovana i vremenski zahtevna procedura za promenu vlasništva nad zemljištem i izdavanje dozvole za izgradnju, što je navedeno kao slučaj u Sloveniji, a što odvraća potencijalne investitore (Lisec, Drobne, 2009). U Srbiji se javljaju slični problemi, mada je procedura za izdavanje građevinske dozvole pojednostavljena i skraćena „objedinjenom procedurom“ definisanom izmenama postojeće regulative u 2015. godini. Poseban aspekt koji je vredan navođenja jeste problem koji se javlja usled potencijalnih ili postojećih konflikata između razvoja turizma i zaštite prirodnog nasleđa ili drugih namena zemljišta i funkcija na zemljištu u planinskim područjima (PPRS, 2010; Maksin et al, 2011).

Nekontrolisano korišćenje

Nasuprot striktnoj zaštiti koja ograničava korišćenje raspoloživih resursa, još veći problem je njihova zloupotreba. Nekontrolisano korišćenje šteti kvalitetu i održivosti prirodnih resursa i kulturnom nasleđu. „Turistički razvoj ima velike mogućnosti, ali i ilustruje kontradiktornost između ekonomskog opstanka i ekološke zaštite u planinskim područjima“ (Evropska komisija, 2004:211). U ekonomski razvijenijim planinskim područjima kao što su Alpi, turizam je vodeća ekonomska aktivnost (Maksin et al, 2011); ipak, jasno je da čak i sportovi na otvorenom mogu oštetiti prirodne resurse (Lichtenberger, 1979; Garcia-Ruiz, Lasanta-Martinez, 1993): lovni turizam, koji ima negativan uticaj na preteranu ispašu (San Miguel, Perez-Carral, Roig, 1999)², i masovni turizam u skijaškim centrima su posebno destruktivni po prirodne sisteme (Weiss et al, 1998). Kao što CEMAT (2000) primećuje, turizam je održiv tamo gde su prirodni i antropogeni resursi najatraktivniji, što je uglavnom slučaj sa obalama kontinenata, ostrvima i planinama.

U nekada socijalističkim zemljama na istoku i jugoistoku Evrope, neke lokacije u planinskim područjima su bile intenzivno korišćene kao izvor drvne građe, za ekstrakciju uglja, minerala i hidroenergiju, ali su zato preostale i lokacije u zoni Gvozdene zavese koje se smatraju najočuvanijim ekosistemima u Evropi (Evropska komisija, 2004). Ipak, nakon okončanja hladnog rata, zona Gvozdene zavese je aktivirana u smislu ekonomskog iskorišćavanja, izgradnje i drugih antropogenih aktivnosti, zbog čega je u Srbiji došlo do ugrožavanja nasleđa, biodiverziteta, erozije zemljišta i smanjenja površine pod šumama. Prirodna i stvorena blaga planinskih područja u nekim slučajevima su ugrožena spontanom izgradnjom puteva i turističke infrastrukture, planinskim vrhovima koji su

---

² U letnjem periodu, kada se nedostatak trave poklapa sa pojačanom potrebom za hranom kod košuta u laktaciji, zbog čega dolazi do ispaše ne samo trave, već i šikare, drveća i sl, što rezultira poremećajem u ekološkoj ravnoteži.

zaposednuti antenama i relejima, vojnim bazama ograđenim bodljikavom žicom, preteranim korišćenjem automobila u zaštićenim područjima i šumskim požarima izazvanim nepažnjom posetilaca (Mitrović, 2002b; Dželebdžić, Jokić, 2003; PPRS, 2010).

Sektorski planovi ili sektorska implementacija integralnih planova ima negativan uticaj na prirodne i kulturne vrednosti svih, pa tako i planinskih područja. U skladu sa ovim, Prostorni plan Republike Srbije (PPRS, 2010) ističe da planinska područja u Srbiji pate od nedovoljnog korišćenja novih tehnologija u industrijskoj proizvodnji i zaštiti životne sredine, što znači neefikasno ili potpuno odsustvo filtriranja i emisiju zagađujućih materija, koji se dalje nadovezuju na nedovoljno snabdevanje vodom i nepostojanje priključaka na kanalizacioni sistem u slučaju nekih smeštajnih turističkih objekata. Veliki udeo domaćinstava i turističkih apartmana koji nemaju ove priključke, ugrožavaju životnu sredinu direktnim otpustom otpadnih voda u zemljište i/ili potoke.

Zaštita

Debate i diskusije, kao i pokušaji realizacije da se prevaziđu ekstremne situacije u kojima su resursi od opšteg značaja striktno ograničeni ili potpuno zabranjeni za korišćenje s jedne strane, ili kada su resursi posebnih vrednosti korišćeni bez razmišljanja o posledicama, traju od *Earth Conference* koja je održana 1992. godine u Rio de Žaneiru. Takve diskusije su započete i vođene kako na globalnom nivou, tako i usmereno ka planinskim područjima. Ovakve diskusije o održivosti su postale vodeći princip u velikom broju političkih dokumenata, konferencija, studija, kako u nacionalnom tako i u internacionalnom kontekstu.

Vodeća dokumenta Evropske unije na smeni milenijuma – *Perspektive evropskog prostornog razvoja* (Evropska komisija, 1999) i *Vodeći principi održivog prostornog razvoja evropskog kontinenta* (CEMAT, 2000) – kao i vodeći planski dokument u Srbiji – *Prostorni plan Republike Srbije* (PPRS, 2010) – imaju sličan pristup kada je u pitanju ravnoteža između očuvanja i korišćenja resursa. Ono što oni ističu jesu pre svega održivi razvoj i socioekonomski razvoj praćen očuvanjem i zaštitom. Tako su preporuke u domenu „razvoja i očuvanja prirodnog i kulturnog nasleđa kroz promišljeno upravljanje“ (Evropska komisija, 1999:20), „duboko razumevanje ekosistema i broja posetilaca koje (turističko) područje može da podrži (CEMAT, 2000:12) i takođe vizija prostornog razvoja kao „održivi ekonomski rast i konkurentnost uz ... očuvano i zaštićeno prirodno i kulturno nasleđe ...“ (PPRS, 2010).

Pored preporuka koje se odnose na sveobuhvatnu teritoriju, Vodeći principi (CEMAT, 2000) i Prostorni plan (PPRS, 2010) se posebno obraćaju planinskim područjima. Vodeći računa o čitavom evropskom kontinentu, dokument Vodeći principi stavlja akcenat na to da bi „politika prostornog razvoja trebalo da posebno i na odgovarajući način razmotri očuvanje i razvoj planinskih regiona“,

ističući neophodnost „u pronalaženju ravnoteže između ekonomskog i socijalnog razvoja i zaštite prirode“ (CEMAT, 2000:14). Slično ovom primeru, Prostorni plan (PPRS, 2010) određuje za cilj zaštitu i promociju visokoplaninskih područja Srbije, kao izuzetnih prirodnih resursa, ruku pod ruku sa održivim socioekonomskim razvojem.

Uz ova tri citirana dokumenta, održivi planinski razvoj u evropskom kontekstu je takođe podržan i u NORDREGIO studiji (Evropska komisija, 2004). Ovo istraživanje je obuhvatilo 29 evropskih planinskih zemalja, sa jednim od mnogobrojnih zadataka da naprave pregled planinskih politika, sektorskih i holističkih, direktnih i indirektnih, posmatrano iz ugla planinskih područja. Nakon jednog od teritorijalno najsveobuhvatnijih istraživanja o planinskim područjima, ova studija preporučuje da bi: „pronalaženje ravnoteže između ciljeva razvoja i očuvanja trebalo da bude rešeno u skladu sa principima održivog razvoja“ (Evropska komisija, 2004:xii).

Međunarodne organizacije, koje su u radu orijentisane na pitanja planina, kao što je Euromontana, takođe se zalažu za održivi razvoj evropskih planinskih područja, što uključuje očuvanje i promociju života u planinama (Euromontana, 2019). Alpska konvencija poziva na „promišljeno i održivo korišćenje resursa“ i „izbegavanje premale i prevelike upotrebe“ (Alpska konvencija, 1991:Član 2). Godina 2002, kao Međunarodna godina planina, donela je niz međunarodnih konferencija i aktivnosti poput *Mountain 2002* konferencije u Briselu (Belgija) i Međunarodne konferencije o razvoju planinskih područja na Kopaoniku (Srbija), projekta o Održivoj poljoprivredi i ruralnom razvoju u planinskim regionima (SARD-M) (WOCAN, 2019), zbornika radova objavljenih pod naslovom Održivi razvoj planinskih područja Srbije (Nikolić, Malobabić, 2003), knjige Ključna pitanja za planinska područja (engl. *Key Issues for Mountain Areas*) (Price, Jansky, Iatsenia, 2004) i knjige Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji (Maksin et al, 2011). Ovo su samo neki od predstavnika ideje održivosti kada je u pitanju razvoj planinskih područja u Evropi.

Perspektive razvoja planinskih područja u Srbiji

Jedan od uzročnika narušenog održivog razvoja u Srbiji je ekstenzivna polarizacija između znatno razvijenijih urbanih područja i rečnih dolina u kojima se koncentriše najveći deo stanovništva s jedne strane i zapostavljena ruralna planinska područja i druga marginalizovana područja s druge strane (Maksin et al, 2011). Iz ovih razloga planinski resursi na većini planina se ne koriste u meri u kojoj bi mogli da se koriste na održiv način (PPRS, 2010), a Srbija zaostaje za zemljama Evropske unije i čak nekim zemljama u regionu, kada su u pitanju savremeni pristupi upravljanja i principi razvoja (Maksin et al, 2011).

Planinska područja u Srbiji su praktično „statistički nevidljiva“, zbog čega su istraživanja u tom kontekstu moguća samo u ograničenim uslovima (Mitrović, 2002b; Dželebdžić, Jokić, 2003). Međutim, vrednosti planinskih područja u Srbiji koje su prikazane u ovom poglavlju, a Mitrović (2002b:3) ih potvrđuje, legitimno su opravdanje za intenziviranje „kontinualnog naučnog i stručnog procesa za ponovnu afirmaciju planinskih područja“. Očuvanje i korišćenje vrednosti zavisi od efikasnosti upravljanja, a s obzirom da je čovek jedini koji može svesno u tome učestvovati, nazire se značaj prisustva čoveka u planinskim područjima. Kako je populacioni kapacitet planinskih područja u Srbiji jedan od ugroženih resursa od kojeg zavise i prirodne i stvorene vrednosti, dalja poglavlja će se baviti demografskim aspektom i njegovim uticajem na osnovne funkcije ovih područja.

Prirodno nasleđe – poprečni greben Stare planine: Babin zub-Leskova, opština Knjaževac
Kulturno nasleđe – Caričin grad ili *Justiniana prima* u podnožju Radan planine, opština Lebane
Autor fotografija: Marijana Pantić

DEMOGRAFSKE PROMENE U PLANINSKIM PODRUČJIMA SRBIJE

Mada je broj stanovnika planete Zemlje fluktuirao kroz prošlost, opšti trend je ipak bio i još uvek jeste rastući. Za uvećanje broja stanovnika sa jedne na dve milijarde čovečanstvu je bilo potrebno 123 godine, za treću milijardu 33, zatim 14 za četvrtu, 13 za petu i 12 na šestu milijardu. Međutim, za porast svetske populacije sa šest na sedam milijardi bilo je potrebno 13 godina – dakle, jedna godina više nego za prethodnu milijardu. Ovaj nedavni pad brzine porasta se smatra početkom novog demografskog poglavlja u kojem će svetsko stanovništvo, po prvi put u istoriji, otpočeti opšti trend opadanja (Wise, 2013). Sudeći prema probabilističkim projekcijama, koje u obzir uzimaju više od samo demografskih faktora kao i mogućnost da će se svetska stopa fertiliteta izjednačiti sa sadašnjom evropskom od 1,5 dece po ženi u fertilnom periodu, predviđa se da će se u poređenju sa drugom decenijom 21. veka broj stanovnika na Zemlji prepoloviti do 2200. godine i svesti na oko jednu milijardu do 2300. godine (Ibid).

Paralelno sa ovim procesom, globalno stanovništvo je i sve starije. U 2017. godini, udeo stanovništva starijeg od 60 godina iznosio je 13%, a sudeći prema trendu u poslednjih desetak godina, taj udeo se uvećava za 3% godišnje (Ujedinjene nacije, 2017). Uz to, podaci OECD-a za njihovu grupaciju zemalja pokazuju da na 28 ljudi starosti 65 i više godina dolazi 100 ljudi iz kohorte radno sposobnog stanovništva (18-64), a prema procenama, taj odnos će do 2050. godine porasti na 51:100 (OECD, 2012).

Dakle, ekonomski najprosperitetnije zemlje, ali i neke zemlje u razvoju, suočavaju se sa posledicama četvrte faze demografske tranzicije (niske stope nataliteta i mortaliteta, stopa fertiliteta manja od dovoljne za prostu zamenu stanovništva) – smanjenjem brojnosti populacije i njenim demografskim starenjem. Ovaj problem se naziva „demografskim promenama“, a povezan je sa nizom drugih demografskih pokazatelja kao što su emigracija, polna struktura i gustina naseljenosti.

Kako po broju i strukturi, stanovništvo sveta, pa tako i Evrope, menjalo je i svoju prostornu preraspodelu. Nekada većinski ruralno, stanovništvo sveta, a pre svega Zapadne Evrope, počelo je s industrijskom revolucijom 50-ih godina XIX veka da se preseljava u gradove, otpočinjući proces urbanizacije koji još uvek traje, a u kojem je 2008. godine urbano stanovništvo na globalnom nivou prevladalo ruralno. Preraspodela u distribuciji iz jednog tipa područja i naselja podrazumeva i promenu u ekonomskim aktivnostima kojim se stanovništvo bavi, kvaliteta i stila života. U toj urbano-ruralnoj dihotomiji posledice demografskih promena postaju vidljive i zabrinjavajuće čak i u gradovima, na osnovu čega se može zaključiti o njihovoj ozbiljnosti u ruralnim područjima, kakva su većinski i planinska područja,

kada znamo da je vekovni egzodus ruralnog stanovništva oslabio njihov demografski kapacitet. Zbog toga se planinska područja ubrajaju u područja najugroženija demografskim promenama, što utiče na zaštitu i očuvanje prirode i tradicije, kao i proizvodnju dodate vrednosti na osnovu svih vrednosti i resursa pobrojanih u prethodnom poglavlju (Pantić, 2014).

Zato se ovo poglavlje orijentiše na demografske promene u planinskim područjima – prevashodno Srbije, ali i uz manje poređenje sa primerima nekih drugih planinskih područja u Evropi. Počevši od opisa metodologije primenjene u demografskoj analizi stanovništva planinskih područja u Srbiji, poglavlje će se nastaviti prikazom demografskih struktura i kretanja kroz broj stanovnika, prirodni priraštaj, stope nataliteta, gustinu naseljenosti, starosnu strukturu i polnu strukturu, kao i njihovo dovodenje u vezu sa drugim ekološko-društveno-ekonomskim implikacijama. Na kraju su data zaključna razmatranja.

Primenjena metodologija

Ovo poglavlje se zasniva na deskriptivnoj demografskoj analizi statističkih podataka sa grafičkim prikazom koja se odnosi na Republiku Srbiju i planinska područja u Srbiji. Nacionalni nivo je uključen u analizu radi ilustracije razlika između planinskih područja i pokazatelja koji obuhvataju celokupnu teritoriju države. Dakle, u osnovi se radi o kvantitativnom pristupu. Međutim, kako bi slika situacije u planinskim područjima Srbije bila još jasnija, kroz poglavlje su dati i primeri iz drugih evropskih planinskih zemalja i njihovih planinskih masiva. S obzirom da je cilj prikazati demografske promene u planinskim područjima Srbije u kontekstu njihovih implikacija na druge segmente životne sredine i društva, kvalitativni deo analize je praćen i interpretacijom tih implikacija na kraju poglavlja.

Planinska područja Srbije su u analizi uzeta prema modelu i definiciji koja je bila korišćena u doktorskoj disertaciji S. Milijića (2005) i M. Pantić (2014): 78 jedinica lokalne samouprave (opštine i gradovi) koji svojom teritorijom obuhvataju područje ili više područja iznad 600 m nadmorske visine, a pri tome se ne radi o područjima ostrvskih planina (poput Fruške gore, Vršaćkih planina ili Kosmaja). Time je i ovde obuhvaćeno planinsko područje kao jedinstvena celina, koja pored velike nadmorske visine i malih seoskih naselja obuhvata i rečne doline, kotline i gradska naselja na većim rekama.

Obuhvaćene jedinice lokalne zajednice su: Aleksandrovac, Aleksinac, Arilje, Babušnica, Bajina Bašta, Bela Palanka, Blace, Bojnik, Boljevac, Bor, Bosilegrad, Brus, Bujanovac, Čačak, Čajetina, Crna Trava, Ćuprija, Despotovac, Dimitrovgrad, Doljevac, Gadžin Han, Gornji Milanovac, Niš, Vranje, Ivanjica, Knić, Knjaževac, Kosjerić, Kragujevac, Kraljevo, Krupanj, Kruševac, Kučevo, Kuršumlija, Lebane, Leskovac, Ljig, Ljubovija, Loznica, Lučani, Majdanpek, Mali Zvornik, Medveđa,

Merošina, Mionica, Negotin, Niška Banja, Nova Varoš, Novi Pazar, Osečina, Paraćin, Petrovac na Mlavi, Pirot, Požega, Preševo, Priboj, Prijepolje, Prokuplje, Raška, Ražanj, Rekovac, Sjenica, Sokobanja, Surdulica, Svrljig, Topola, Trgovište, Trstenik, Tutin, Užice, Valjevo, Vladičin Han, Vlasotince, Vranjska Banja, Vrnjačka Banja, Žagubica, Zaječar, Žitorađa. Metodološki je bitno napomenuti da opštine Bujanovac i Preševo nisu učestvovalе u analizi ravnopravno sa ostalim jedinicama lokalnih samouprava zbog toga što Popis stanovništva 2011. godine na njihovim teritorijama nije bio kompletan. Tako vrednosti koje bi se odnosile na ove dve opštine nisu uzimane u obzir pri izračunavanju vrednosti za planinska područja Srbije u 2011. godini. Druga napomena se odnosi na opštine Niška Banja i Vranjska Banja, koje su do popisa u 2011. godini bile samostalne jedinice lokalne samouprave, dok su u 2011. godini svrstane u gradske opštine – prva Grada Niša, a druga Grada Vranja. Radi uporedivosti podataka između popisa, pristup primenjen u ovom poglavlju analizira ove dve opštine kao da su ostale samostalne.

Pored pregleda podataka na nivou planinskog područja Srbije, ova analiza prikazuje rezultate i na nivou opština, a u slučaju nekih indikatora takođe i na nivou naselja. S namerom da se prikaže velika razlika u demografskoj strukturi i trendovima u zavisnosti od veličine naselja, dodatno su analizirana i upoređena naselja sledećih veličina:

- Sa 1.000 ili manje stanovnika;
- Sa 1.001 do 100.000 stanovnika; i
- Sa preko 100.000 stanovnika.

Svi indikatori su analizirani na nivou naselja, osim gustine naseljenosti, stope nataliteta i stope prirodnog priraštaja. Izostanak detaljnije analize u slučaju tri navedena indikatora u vezi je sa dostupnim podacima i formatom statističkog izveštavanja, koji se odnose isključivo na opštinski, ali ne i nivo naselja. Naselja koja su obuhvaćena istraživanjem zapravo su naselja koja se nalaze u granicama gore navedenih jedinica lokalnih samouprava.

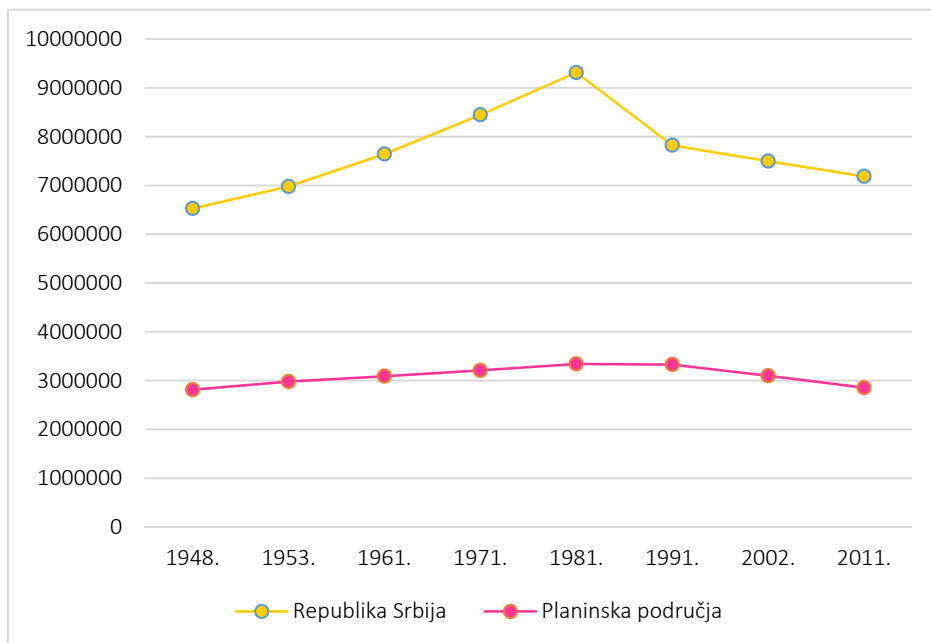
Većina indikatora je prikazana i interpretirana za poslednje dve popisne godine – 2002. i 2011. U njih se ubrajaju gustina stanovništva, udeo žena i muškaraca u ukupnoj populaciji, udeo žena u fertilnom periodu u ukupnoj populaciji žena, udeo žena u fertilnom periodu u ukupnoj populaciji, udeo mladih i udeo starih u ukupnoj populaciji, udeo radne populacije u ukupnoj populaciji i prosečna starost. Stopa nataliteta i stopa prirodnog priraštaja, kao indikatori koji su dostupni samo na nivou jedinica lokalnih samouprava, analizirani su i za 2017. godinu. Konačno, broj stanovnika, odnosno stopa porasta stanovništva, analizirana je za sve popisne godine – 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011.

Migracije su bitan aspekt demografske analize, posebno za predočavanje izuzetno negativnih trendova kretanja stanovništva u slučaju planinskih područja. Nažalost, statističko izveštavanje o ovom aspektu je neadekvatno, te se imigracija i emigracija određuju posredno. U opštinama i naseljima gde je stopa nataliteta i fertiliteta niska, a ukupna populacija se održava na sličnom novu ili čak uvećava, jasno je da imigracija ima glavnu ulogu. Ova analogija je upotrebljena i u interpretaciji rezultata ove analize.

Kretanje broja stanovnika³

Broj stanovnika u planinskim područjima Srbije je po poslednjem popisu u 2011. godini bio tek nešto veći od broja stanovnika na početku sistematskog prikupljanja statističkih podataka u Srbiji 1948. godine. Porast sa 2.812.754 na 2.855.626 može se smatrati neznatnim i tumačiti čak u sličnom maniru kao da porasta nije ni bilo. Kada se analizira trend kroz sve popisne godine, uočava se uvećanje broja stanovnika od 1948. do 1981. godine, a zatim počinje osipanje stanovništva – trend koji i danas važi za planinska područja Srbije (Grafik 1). U trenutku maksimalne populacione naseljenosti, planinska područja su imala 3.342.586.

Grafik 1: Kretanje broja stanovnika u Republici Srbiji i planinskim područjima Srbije (1948-2011)

Izvor: RZS (2014a).

³ Svi proračuni u ovom odeljku su bazirani na sledećem izvoru, osim ako je drugačije naznačeno: RZS, 2014a.

U poređenju sa kretanjem broja stanovnika na republičkom nivou, trend je ujednačen – i na nivou Srbije broj stanovnika je rastao do 1981, a zatim konstantno opadao, tako da je na kraju posmatranog perioda ukupan broj stanovnika nešto veći od broja na početku posmatranog perioda. Na Grafiku 1 se uočava i da su rast, ali i pad, na republičkom nivou izrazitiji u poređenju sa rastom i opadanjem broja stanovnika u planinskim područjima, što potvrđuje i analiza rasta stanovništva u procentima između popisnih godina (Tabela 1). Brzina porasta stanovništva u Srbiji i u planinskim područjima su bili najpribližniji na početku posmatranog perioda (6,9% prema 6,0%), nakon čega republički nivo prolazi kroz najveći porast između 1961. i 1971, a planinska područja u narednom popisnom periodu između 1971. i 1981. godine. Nakon 1981. godine, Republika Srbija je naglo izgubila 16% stanovništva, a zatim stabilizovala pad na oko 4%, dok su planinska područja, već „osiromašena“ niskim populacionim rastom u prethodnom periodu, lagano počela da gube stanovništvo ubrzavajući tempo njegovog osipanja. Na globalnom nivou, stanovništvo Republike je između 1948. i 2011. poraslo za 10,1%, a stanovništvo planinskih područja Srbije samo 1,5%. Indikativno je navesti i da se udeo planinskog stanovništva u ukupnom menjao tj. smanjivao od 43,1 % u 1948. godini, na 35,9% u 1981, i opet sa 42,6% u 1991. na 39,7% u 2011. godini. Razlike u udelu kroz vreme nisu tako velike, ali se osnovano može očekivati da bi bile mnogo značajnije kada bi se iz planinskog područja izuzeli veliki gradovi u kotlinama (npr. Niš, Kragujevac, Čačak).

Tabela 1: Rast stanovništva između popisnih godina u Republici Srbiji i planinskim područjima Srbije (%)

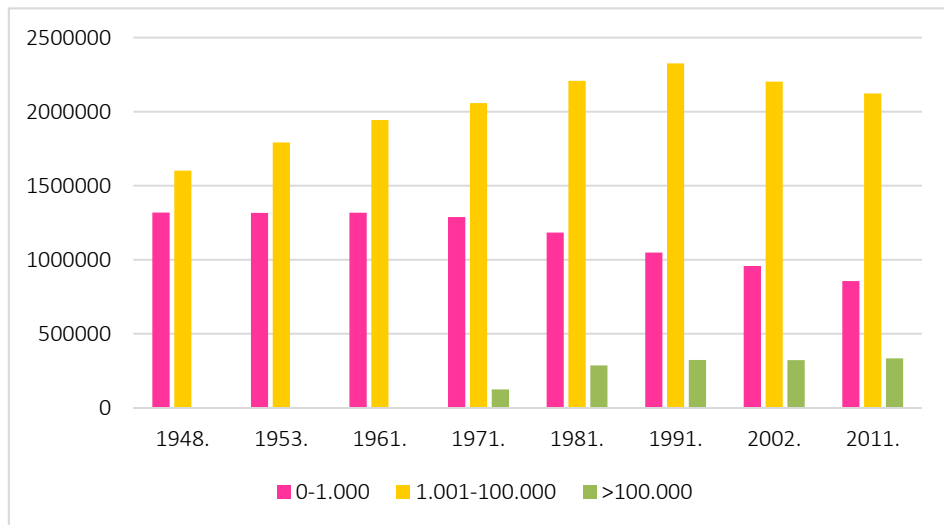
Period	1948-1953.	1953-1961.	1961-1971.	1971-1981.	1981-1991.	1991-2002.	2002-2011.	1948-2011.
Republika Srbija	6,9	9,5	10,5	10,3	-16,0	-4,2	-4,1	10,1
Planinska područja	6,0	3,7	3,9	4,2	-0,4	-6,9	-7,9	1,5

Izvor: RZS (2014a).

Kao što je najavljeno u metodologiji ovog poglavlja, ovde je prikazana i analiza na nivou tri grupe naselja različite populacione veličine. Ovim se upravo očekuje pojašnjenje razlike između uključivanja ili isključivanja velikih naselja iz razmatranja. Ako krenemo od najmanjih naselja – do 1.000 stanovnika – trend kretanja broja stanovnika pokazuje da je u opadanju (Grafik 2). Jedini međupopisni periodu u kojem su sva naselja do 1.000 stanovnika u planinskim područjima Srbije dobila oko 1.200 stanovnika jeste 1961. godine u odnosu na 1953. Međutim, ta mala fluktuacija nema veliki značaj naspram očiglednog opadajućeg trenda koji je prepoznatljiv na Grafiku 2. Ova grupa naselja obuhvata i najveći broj naselja planinskog područja, ali zbog njihove pojedinačne veličine, ukupno stanovništvo nikada nije premašivalo broj stanovnika u odnosu na grupe većih naselja. Najveći broj i udeo ukupnog stanovništva planinskih područja

zapravo živi u naseljima populacione veličine veće od 1.000, a manje od 100.000 stanovnika, što je korespondentno sa činjenicom da se radi o širokom obuhvatu veličine naselja. Kada je u pitanju trend kretanja broja stanovnika u naseljima ove veličine, on ne korespondira u potpunosti sa opštim trendom planinskih područja, već uvećanje broja stanovnika u njihovom slučaju seže do popisa 1991, tj. deset godina kasnije. Nakon vrhunca zabeleženog u ovoj godini, otpočeo je pad. Treća grupa naselja – sa preko 100.000 stanovnika – brojčano je najmanja i u njoj živi najmanji udeo ukupne planinske populacije. Zapravo, ova naselja do popisa 1971. godine nisu ni postojala u ovim područjima. Nakon ove godine počinje njihova ekspanzija, takva da se generalno može reći da je to jedina grupa naselja u kojoj se populacija uvećava. U odnosu na 1991, broj stanovnika je opao u 2002. godini, ali s obzirom da činjenicu izmene metodologije prikupljanja i izveštavanja podataka, kao i na ponovni porast u 2011. godini, potrebno je pratiti buduće kretanje kako bi se konstatovala eventualna izmena u smeru kretanja broja stanovnika.

Grafik 2: Kretanje broja stanovnika u naseljima planinskih područja Srbije različite veličine (1948-2011)

Izvor: RZS (2014a).

Rast stanovništva u procentima je za grupu najmanjih naselja zapravo konstantno bio negativan. U početku posmatranog perioda, ona su gubila od 0,5% između 1948. i 1953, do 12,9% stanovništva između 1981. i 1991. godine. Ukupno od 1948. do 2011. najmanja planinska naselja izgubila su 42,7% svog stanovništva, dakle ne mnogo manje od polovine. Grupa naselja srednje veličine je počela da gubi stanovništvo tek od 1991. godine, te ona ipak beleže pozitivan porast stanovništva od 48,8% između 1948. i 2011. S obzirom da su se najveća naselja pojavila tek kasnije, njihov rast ne može biti meren od početka posmatranog

perioda, a od 1971. do 2011. su populaciono porasla za 168,8%. U tom istom periodu, radi poređenja, naselja srednje veličine su dobila 7,6%, a najmanja naselja izgubila čak 37,7% stanovništva.

Opadanjem broja stanovnika u slučaju nekih naselja dolazi do njihovog potpunog pražnjenja. Između 1991. i 2002. godine je osam sela u planinskim područjima Srbije zvanično ostalo bez stanovnika: Repušnica u opštini Knjaževac, Koritnjak u opštini Niška Banja, Vukojevac, Rastelica i Tačevac u opštini Kuršumlija, Đorđevac u opštini Bujanovac, Pljačkovac u tada opštini a danas gradu Vranju i Gare u opštini Preševo. Milošević, Milivojević i Čalić su 2008. godine terenskim istraživanjem utvrdili da se tom spisku mogu dodati Papratna, još jedno naselje u opštini Knjaževac, Barje u opštini Bosilegrad, Kolunica u opštini Surdulica, Ostrozub u opštini Crna Trava i Javorja u opštini Vlasotince. Međutim, popisom 2011. godine ovo nije u potpunosti potvrđeno, moguće iz istih razloga iz kojih je Repušnica skinuta sa liste praznih naselja zbog povratnika. Kolunica, Ostrozub i Javorje su popisani kao naselja od jednog stanovnika, te se novi spisak ugašenih naselja u 2011. godini sastoji od jedanaest predstavnika: u odnosu na 2002. godinu bez Repušnice, ali sa pridruženim Brestovom i Smilovim Lazom u Gradu Novom Pazaru, Pračom u opštini Dimitrovgrad i Obrtincima u Gradu Prokuplju. Iako su sva nabrojana naselja populaciono bila mala, bitno je napomenuti da su neka od njih (Vukojevac, Rastelica, Tačevac, Đorđevac i Gare) spontano raseljena iz bezbednosnih razloga jer se njihovi atari nalaze u zoni administrativne granice sa autonomnom pokrajinom Kosovo i Metohija.

Dakle, poslednjih decenija planinska područja Srbije gube svoj populacioni kapacitet, kao i Republika Srbija. Ipak, taj gubitak nije ravnomerno raspoređen u svim delovima područja i kroz sve tipove naselja, već se za gradove može reći da su još uvek na dobitku sa neizvesnim kursom u budućnosti. Naselja srednje veličine već preko 20 godina gube stanovništvo, a najmanja naselja su u konstantnom populacionom padu već preko 60 godina, bez indicija da će se trend preokrenuti u pozitivnom smeru.

Natalitet, prirodni priraštaj i migracije⁴

U rastu ili opadanju broja stanovnika učestvuju dve komponente – prirodna i mehanička. Prirodna komponenta se odnosi na sve pokazatelje reprodukcije (npr. natalitet, fertilitet) i njihovog odnosa sa pokazateljima smrtnosti (mortalitet). Mehanička komponenta rasta/pada broja stanovnika podrazumeva emigraciona kretanja stanovništva, tj. njihovo doseljavanje na neke teritorije i odseljavanje sa njih. Kako je izveštavanje o prirodnim komponentama u Srbiji uglavnom ograničeno na nivo jedinica lokalnih samouprava, a migracije na dnevne

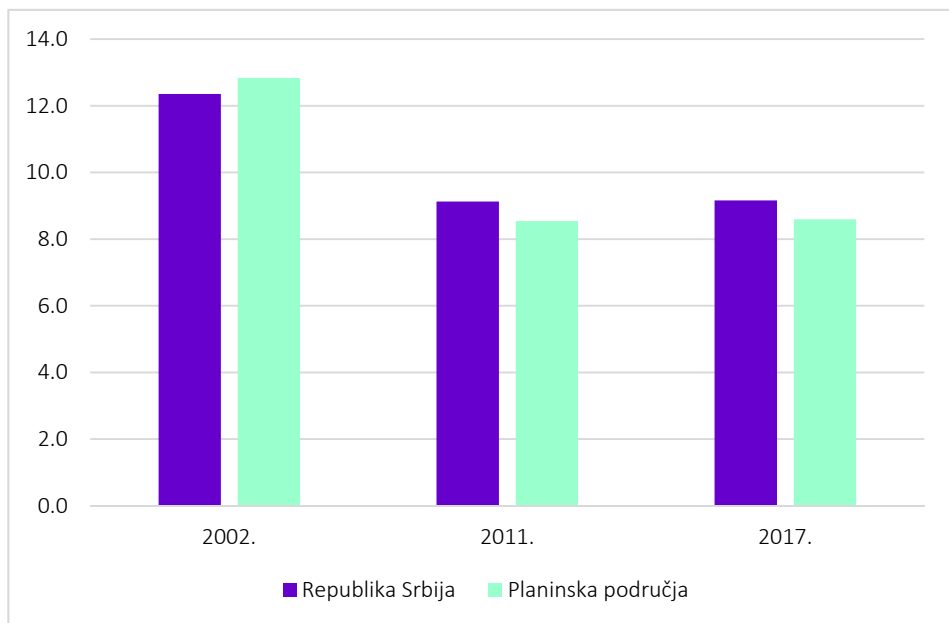
---

⁴ Proračuni i podaci u ovom odeljku se baziraju, osim ako je drugačije naglašeno, na sledećim izvorima: RZS, 2004; 2012; 2018.

migracione sisteme, u ovom odeljku će biti prikazani stopa nataliteta i prirodnog priraštaja, kao prirodnih komponenti, u godinama poslednja dva popisa, i radi boljeg tumačenja trenda, i u 2017. godini (poslednje dostupnoj u trenutku nastanka ove knjige), dok će migracije biti interpretirane jedino posredno – stavljanjem u odnos ukupne promene broja stanovnika i prirodnih komponenti kretanja broja stanovništva.

Stopa nataliteta tj. broja živorođenih na 1.000 stanovnika je opala u periodu od 2002. do 2011, dok je neznatno porasla od 2011. do 2017. godine (Grafik 3). Isti trend važi i za nacionalni nivo. Međutim, stopa nataliteta u planinskim područjima Srbije u 2002. godini je bila viša od stope nataliteta na nivou države, a do popisa 2011. je pala ispod nacionalnog nivoa, gde se zadržala i u 2017. godini.

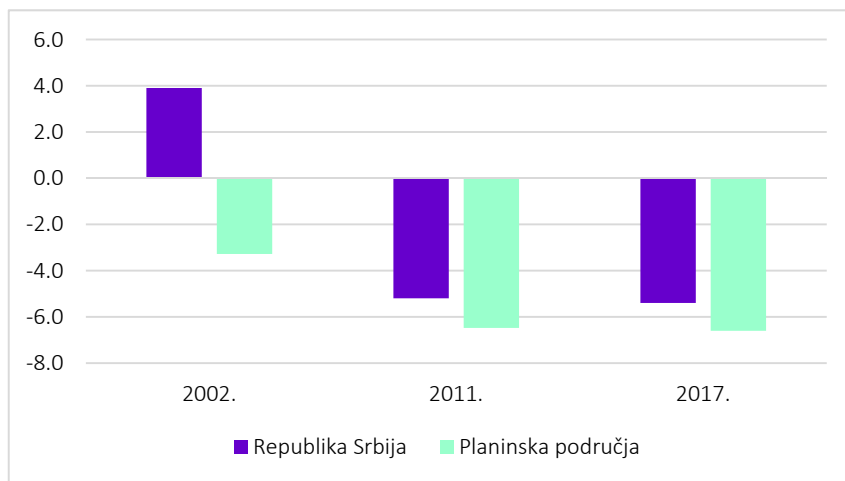
Grafik 3: Stopa nataliteta u Republici Srbiji i planinskim područjima Srbije (%) (2002-2011-2017)

Izvor: RZS (2004, 2012, 2018).

Za razliku od stope nataliteta, stopa prirodnog priraštaja u planinskim područjima Srbije je u 2002. godini već bila niža nego na republičkom nivou. Štaviše, dok je na nivou Republike Srbije stopa tada još uvek nosila pozitivan predznak, razlika između živorođenja i broja smrti na 1.000 stanovnika u planinskim područjima je već bila negativna – što ukazuje da je broj smrti bio veći od broja živorođenja (Grafik 4). U narednim godinama – 2011. i 2017, stopa prirodnog priraštaja je imala negativan predznak, što znači da je u te dve sledeće godine broj smrti sve više prevazilazio broj živorođenih. Od 2011. i republički nivo je prešao u segment negativnog rasta, što ostavlja utisak da je negativan trend stabilan bez obzira na teritorijalni nivo.

Grafik 4: Stopa prirodnog priraštaja u Republici Srbiji i planinskim područjima Srbije (%) (2002-2011-2017)

Izvor: RZS (2004, 2012, 2018).

To što je 2002. godine stopa nataliteta u planinskim područjima bila viša nego na nacionalnom nivou, a istovremeno stopa prirodnog priraštaja negativna, ukazuje da je broj živorođene dece (možda i stopa fertiliteta) bila relativno visoka, ali je smrtnost bila još veća, moguće zbog starosne strukture stanovništva, što će biti obrađeno u jednom od narednih poglavlja.

Pod pretpostavkom da je između 2002. i 2011. godine stopa prirodnog priraštaja ujednačeno opadala za oko 0,35% (od -3,3%, koliko je realno bila u 2002. do -6,5%, koliko je realno iznosila u 2011. godini), u 2011. bi planinska područja Srbije trebala da imaju oko 2.960.000 stanovnika, a zapravo je zabeleženo 2.855.626. Ova razlika od preko 100.000 potencijalno ukazuje na broj stanovnika koji je emigrirao u vanplaninsko područje Srbije ili van zemlje. Takođe bi ovo značilo da je godišnji migracioni saldo oko 11.000 stanovnika godišnje, a stopa migracionog salda oko 3,5%.

Kada je u pitanju emigracija, iskustva planinskih područja Srbije su slična iskustvima ostalih planinskih područja u Evropi (Pantić, 2014). Osnovna karakteristika u procesima iseljavanja je emigracija iz sela u gradove, prevashodno u najbliže centre višeg ranga, centre jedinica lokalnih samouprava, zatim u regionalne centre, prestonicu, pa i u inostranstvo (Pantić, 2019a). U poslednjoj deceniji, u Srbiji se pojačava „preskakanje“ nivoa u ovoj hijerarhiji, pa neretko stanovništvo iz seoskih naselja menja mesto boravka direktnim preseljenjem u prestonicu ili odlaskom u inostranstvo⁵. Ovo ukazuje na posledice

⁵ Intervjui sa lokalnim stanovništvom seoskih naselja opštine Kuršumljija, Crna Trava i Knjaževac (septembar 2009. godine).

centralizovanog upravljačkog sistema u Srbiji, u kojem lokalni, pa čak i regionalni centri ekonomski slabe, povlačeći sa sobom i slabljenje gravitacione moći u demografskom smislu. Tako se broj stanovnika u planinskim područjima Srbije od 1948. do 2002. uvećao za oko 10%, ali su naselja preko 600 m nadmorske visine istovremeno ostala bez više od 40% svog stanovništva (Jokić, 2004; RZS, 2014a). Godina 1981. će biti zapamćena kao godina u kojoj je ruralno stanovništvo izgubilo demografsku prednost nad urbanim kada je u pitanju stopa nataliteta (Rančić, 1990), što se povezuje sa činjenicom da se uzorak populacije koji napušta sela uglavnom sastoji od mlađih ljudi i prevashodno žena. Zbog toga sa intenzitetom emigracije opada i fertilni kapacitet zajednice.

Gustina naseljenosti⁶

Planinska područja se uopšteno smatraju izolovanim i retko naseljenim, ali to ne znači da u njima ne postoje i gusto naseljene naseobine i oblasti. Kako su prostorni raspored stanovništva i nivo njihove koncentracije preduslovi za planiranje i izgradnju tehničke i socijalne infrastrukture, bitno je razmotriti ovaj aspekt.

Između poslednja dva popisa, 2002. i 2011. godine, broj stanovnika po kilometru kvadratnom je opao u planinskim područjima Srbije (RZS, 2004, 2012). Iako spuštanje sa 68,7 na 63,8 st/km² ne izgleda kao velika razlika, znatno veće razlike se očekuju poređenjem seoskih sa gradskim naseljima, ili naseljima različite populacione veličine. Međutim, s obzirom da je statističko izveštavanje o površini ograničeno na nivo jedinica lokalne samouprave, u ovom slučaju nisu prikazane razlike na nivou naselja. Ono što je ipak indikativno i na nivou opština, jeste pad gustine naseljenosti planinskih područja Srbije. Prema Jokić (2004), područja iznad 600 m čine samo oko 1% urbanih naselja u planinskim područjima Srbije, što ukazuje na to da su ona pretežno ruralnog karaktera. Kada se poredi 26,5% planinske teritorije i udeo stanovništva koji tu živi, a iznosi oko 10%, očigledna je neuravnoteženost u teritorijalnoj distribuciji.

SARD-M [*Sustainable Agriculture and Rural Development – Mountain*] nacionalni izveštaji⁷ za neke od karpatskih i balkanskih zemalja naglašavaju značajne razlike između gustine naseljenosti ruralnih i urbanih područja. Kao područja visoke koncentracije stanovništva izdvajaju se urbanizovani delovi teritorije u okviru ovih planinskih masiva – najčešće doline i druge lokacije veće fizičke pristupačnosti. Na ovaj način neki delovi Karpata u Poljskoj i Češkoj naseljava veći broj stanovnika po jedinici površine nego što je njihov nacionalni prosek (Hajduchova, 2007; Rusztecka, 2007). S druge strane, neki delovi Karpata su jako slabo naseljeni, a tu

---

⁶ Proračuni i podaci u ovom poglavlju se baziraju, osim ako je drugačije naglašeno, na sledećim izvorima: RZS, 2012a; 2018.

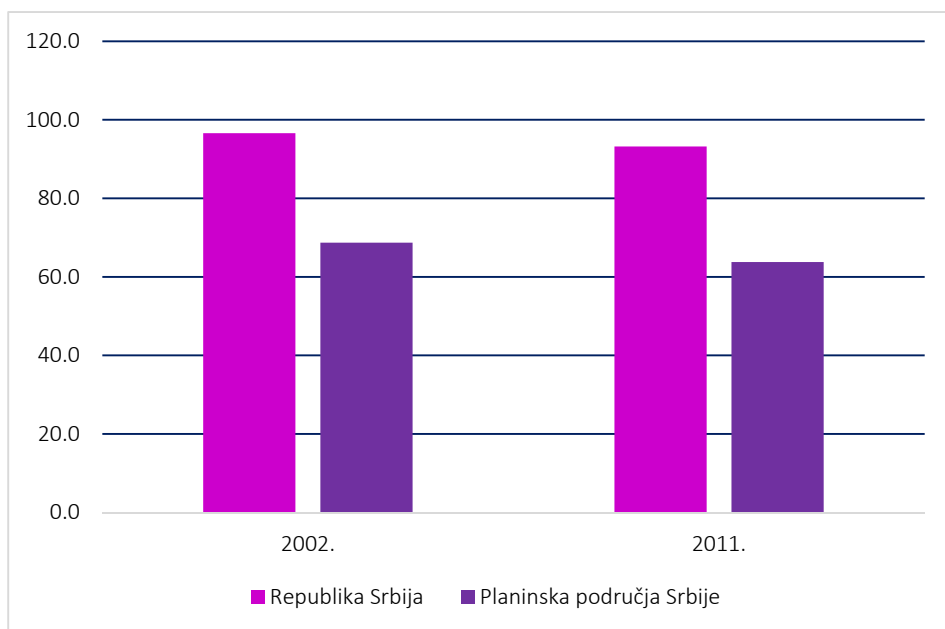
⁷ Videti Hajduchova, 2007; Rusztecka, 2007; Burdusel et al, 2006; Ginovska, 2007; i Mileva, 2008.

se ubraja i ogranak Karpata u Srbiji (oko 25 st/km²) (Hajduchova, 2007; Ruszstecka, 2007; Pantić, 2014).

Kako u planinskim područjima, tako i na nivou Republike, gustina naseljenosti opada. U svakom slučaju, u obe posmatrane godine, gustina naseljenosti planinskih područja Srbije je bila niža od gustine naseljenosti na nivou države (Grafik 5), ali sa većim padom u planinskim područjima (4,9 st/km²) nego na nivou celokupne teritorije (3,4 st/km²).

Grafik 5: Gustina naseljenosti u Republici Srbiji i planinskim područjima Srbije (st/km²) (2002. i 2011⁸)

Izvor: RZS (2012a) i RZS (2018).

NORDREGIO projekat Evropske komisije (Evropska komisija, 2004) uključio je 23 evropske planinske zemlje u istraživanje, a kao rezultat, što se tiče gustine naseljenosti, navodi se 47 st/km² – podatak koji se odnosi na popis u 2001. godini i isključivo na planine, a ne i planinska područja. Vremenski blisko tom preseku, planine u Srbiji (preko 600 m nadmorske visine) imale su oko 32 st/km² (Malobabić, Bakić, 2003), dakle oko 30% manje. Uopšte govoreći, jedan od razloga za razliku u naseljenosti planina i planinskih područja Srbije i ostalih područja ovog tipa u Evropi je administrativne prirode i odnosi se na znatno veće jedinice lokalne samouprave u Srbiji nego u većini drugih evropskih planinskih zemalja. Zbog ovoga, praktično je nemoguće administrativno i statistički

⁸ Vrednosti prikazane za 2011. godinu ne uzimaju u proračun broj stanovnika i površinu opština Bujanovac i Preševo jer na ovim teritorijama popisom nisu obuhvaćena sva naselja ni domaćinstva.

obuhvatiti planine Srbije, a da se u obuhvatu ne nađu rečne doline i fizički pristupačniji tereni koji su gušće naseljeni. U svakom slučaju, karakteristika za većinu planinskih zemalja Evrope je niža gustina naseljenosti u planinskim područjima nego u nizijama ili priobalnim zonama, sa retkim izuzecima poput Nemačke i Poljske (Evropska komisija, 2004).

Razlike u gustini naseljenosti između planinskih područja koja pripadaju različitim planinskim vencima zavise od udela teritorije jedinica lokalne samouprave iznad 600 m nadmorske visine, kao i od funkcija kojima se stanovništvo njihovih naselja bavi. Tako najgušće naseljene jedinice lokalne samouprave u Srbiji ne prevazilaze 30% površine iznad 600 m, a one koje su najređe naseljene imaju preko 70% planina u svom obuhvatu (Dželebdžić, Jokić, 2003). Ipak se javljaju i izuzeci, a oni su svi pozicionirani u istočnoj tj. karpatskoj Srbiji – Majdanpek, Kučevo i Golubac. Ove tri opštine imaju gustinu naseljenosti oko 25 st/km², bez obzira što u svojoj teritoriji nemaju više od 30% planina. Ovi izuzeci potiču od tradicionalno slabe naseljenosti istočne Srbije i generacijama duge „navike“ u stopi fertiliteta ispod nivoa koji je dovoljan za prostu zamenu, a i kako Prostorni plan Republike Srbije (PPRS, 2010) primećuje – s tim u vezi i funkcionalne nepovezanosti i izolovanosti gradskih centara.

Još jedna razlika u gustini naseljenosti koja će ovde biti navedena jeste razlika između ekstrema. Opština Crna Trava, koja je među poslednje urbanizovanim opštinskim centrima u Srbiji, u poređenju sa najvećim regionalnim centrom u planinskoj Srbiji – Nišem, ima neuporedivo manju gustinu naseljenosti: 5,3 st/km² u 2011. godini spram 545,7 st/km².

Dakle, pored ukupne relativno niske gustine naseljenosti planinskih područja Srbije, velike, čak ekstremne, razlike se ukazuju na različitim nivoima – od opštinskog, preko urbano-ruralnog, između planinskih venaca, u poređenju sa nacionalnim prosekom ili prosekom u drugim evropskim planinskim zemljama. Ova neujednačenost ukazuje na potrebu analiziranja i planiranja za planinska područja uz uvažavanje mikroregionalnih razlika, odnosno različitih startnih pozicija, potreba i mogućnosti.

Starosna struktura⁹

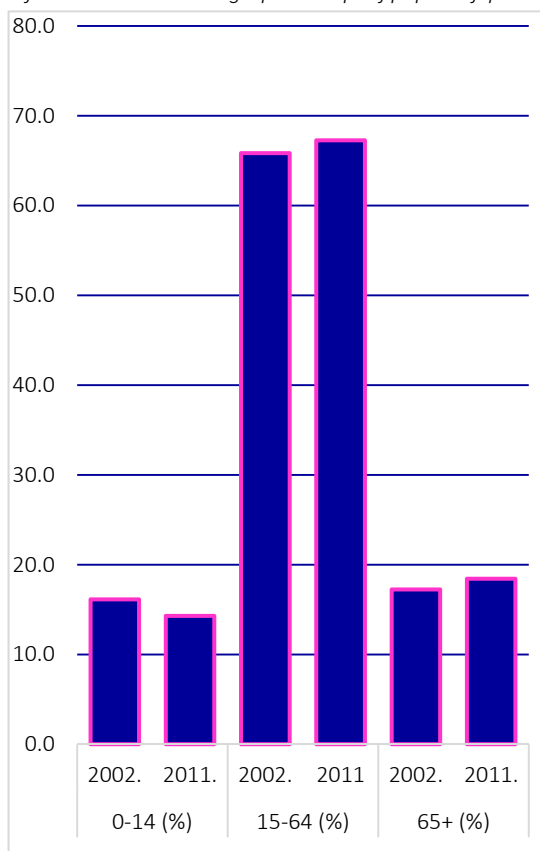
Uz manji broj izuzetaka, stanovništvo evropskih zemalja, a posebno njihova ruralna i planinska područja, suočavaju se sa kontinuiranim porastom demografske starosti. Sudeći prema mnogobrojnim izvorima, većina evropskih zemalja je u sličnoj situaciji (Ginovska, 2007; Hajduchova, 2007; Rusztecka, 2007; Skreli, 2007; Bartoli, Palombo, Bartoli, 2009).

---

⁹ Proračuni u ovom odeljku se baziraju, osim ako je drugačije navedeno, na sledećem izvoru: RZS, 2003; 2012b.

Ako se stanovništvo planinskih područja Srbije podeli u tri grupe – mladi od 0 do 14 godina starosti, kontingent radnog stanovništva od 15 godina do 64 godine starosti i starije stanovništvo od 65 i više godina – najveći udeo čini i najveća grupa po rasponu obuhvata u godinama starosti tj. radno stanovništvo (Grafik 6).

Grafik 6: Udeo starosnih grupa u ukupnoj populaciji planinskih područja Srbije (%) (2002. i 2011)

Izvor: RZS (2003), RZS (2012b).

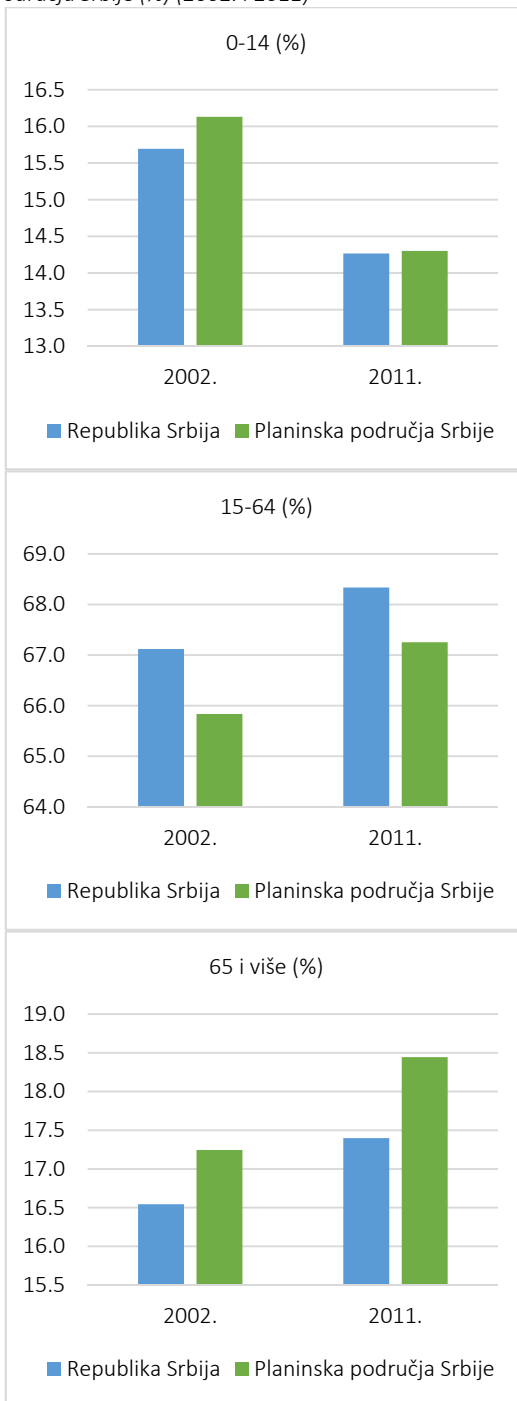
Učešće ove grupe u ukupnom broju stanovnika je oko 65%, dok je učešće mlađih oko 15%, a starijih oko 17%. Dakle, u poslednja dva analizirana popisa, u populaciji učestvuje manji udeo mlađih nego starijih. Fokusravajući se na precizne brojeve, u 2002. godini je bilo 16,1% mlađih u odnosu na 17,2% starijih, a u 2011. je bilo 14,3% mlađih spram 18,4% starijih.

Između dve popisne godine, udeo mlađeg stanovništva se smanjio za 1,8%, a starijeg uvećao za 1,2%, dok se udeo radnog stanovništva uvećao sa 65,8% na 67,3%, dakle za 1,5%. Na osnovu ovoga se zaključuje da se mlađe stanovništvo osipa, dok se starije uvećava. Ukoliko se ovakav trend nastavi, u

narednih deset godina možemo očekivati još produbljeniju razliku između mlađih i starijih, kada je u pitanju njihovo učešće u ukupnoj populaciji.

Izmene u starosnoj strukturi stanovništva planinskih područja Srbije deluju još alarmantnije kada se predstavi broj svake starosne grupe i procenat gubitka stanovnika u okviru svake grupe pojedinačno. Naime, u deceniji između dva poslednja popisa radno stanovništvo se sa broja od preko 2 miliona smanjilo za 185.034 ili za 9,1%, starije stanovništvo se smanjilo za 4,2% u odnosu na nešto više od 500.000 pojedinaca, dok se mlađe stanovništvo smanjilo čak za 21,1% ili za preko 100.000 u odnosu na početnih skoro 500.000. Jasno je da je kohorta od 0 do 14 godina starosti najmanje brojna, izložena najvećem umanjenu, pa samim tim i njen udeo u ukupnoj populaciji opada.

Grafik 7: Poređenje udela starosnih grupa u ukupnoj populaciji Republike Srbije i planinskih područja Srbije (%) (2002. i 2011.)

Izvor: RZS (2003) i RZS (2012b).

Analiza se nastavlja daljim poređenjem starosnih grupa planinskih područja Srbije sa starosnim grupama na nacionalnom nivou. Kao što je udeo stanovništva od 0 do 14 godina opao u planinskim područjima Srbije, tako je opao i u na nivou Republike (Grafik 7). Ozbiljnost pada u planinskim područjima se ipak prepoznaje u činjenici da je udeo mladih u njima 2002. godine bio viši od udela na nivou Republike Srbije, a u 2011. godini su se praktično izjednačili (14,27% Republika Srbija i 14,30% planinska područja).

Prema analizi starosne grupe od 15 do 64 godine, uviđa se da se njen udeo u ukupnom stanovništvu povećava ne samo na nivou planinskih područja, već i na nivou Republike Srbije. Poređenjem ova dva nivoa teritorijalnog obuhvata, vidi se da je udeo radne populacije u obe popisne godine veći na republičkom nivou i to za 1,3% i 1,0%, respektivno.

I u slučaju starosne grupacije od 65 i više godina, trendovi na republičkom i nivou planinskih područja Srbije se poklapaju – udeo starijih raste. Na republičkom nivou je porastao sa 16,5% na 17,4% (za 0,9%), a u planinskim područjima sa

17,2% na 18,4 % (za 1,2%). Dakle, udeo starijih se brže uvećava u planinskim područjima.

Trend demografskog starenja je prisutan i na nacionalnom nivou i u planinskim područjima Srbije, međutim, intenzitet je izraženiji u planinskim područjima. To je prepoznatljivo po naglijem opadanju udela mladih na račun radne populacije i starijih. Intenzivniji proces starenja u planinama se očitava i u bržem uvećanju udela starijih.

U prilog pesimističnoj interpretaciji trenda starenja stanovništva govori i pokazatelj prosečne starosti stanovništva. Stanovništvo planinskih područja Srbije je u proseku ostarilo 2,6 godina između 2002. i 2011., a stanovništvo Republike okruglo 2 godine (sa 40,2 na 42,2). Dakle, u slučaju planinskih područja se opet pokazalo da su ugroženija starenjem kao komponentom demografskih promena jer je već staro stanovništvo (sa 41,5) intenzivnije ostarilo (na 44,1), od stanovništva na nivou države.

U analizi i poređenju grupa naselja različite populacione veličine, primećuju se značajne razlike, posebno za najmanja naselja. S obzirom da su najmlađa i najstarija kohorta najindikativnije u tumačenju starosti stanovništva, može se konstatovati da su ovim aspektom demografskih promena najzahvaćenija naselja koja imaju do 1.000 stanovnika – 14,3% mlađih i 25,3% starijih u 2002. i još manji udeo mlađih (12,6%) i veći udeo starijih (25,7%) u 2011. godini (Tabela 2). Najveći udeo mlađeg stanovništva imaju naselja srednje veličine – 17,3%, čak više od gradova sa preko 100.000 stanovnika (15,4%). U kategoriji udela starijih, naselja srednje veličine i najveća naselja imaju izjednačen udeo starijih.

Tabela 2: Grupe naselja prema veličini i udelu starosnih kohorti u ukupnoj populaciji planinskih područja Srbije (%) (2002. i 2011)

Kohorta / godina	0-14		15-64		65 i više	
	2002.	2011.	2002.	2011.	2002.	2011.
0-1.000	14,3	12,6	59,5	61,7	25,3	25,7
1.001-100.000	17,3	15,3	68,5	69,4	13,6	15,4
> 100.000	15,4	14,1	70,9	70,5	13,0	15,4

Izvor: RZS (2003) i RZS (2012b).

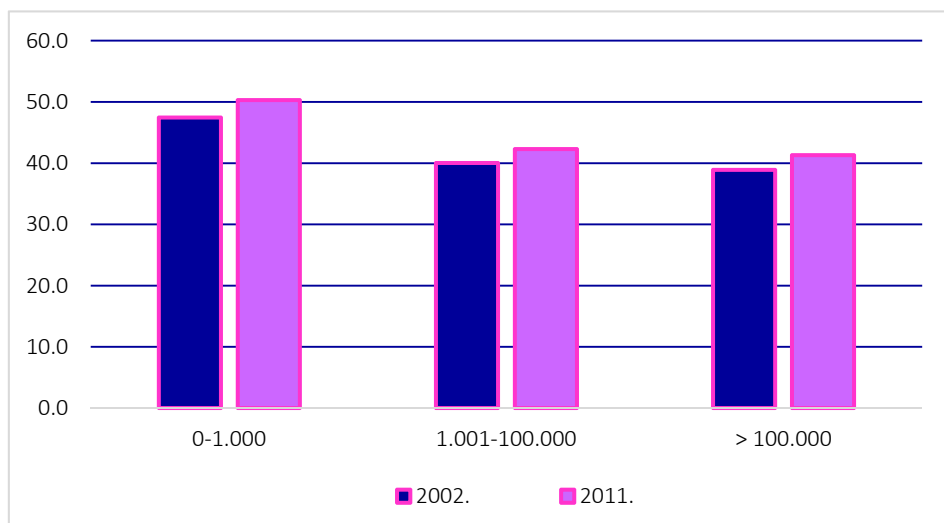
Dakle, najmanja naselja su imala u obe popisne godine veći udeo starijeg od udela mlađeg stanovništva, ali je situacija nešto drugačija u ostalim naseljima. Naselja sa više od 1.000, a manje od 100.000 stanovnika imala su 2002. godine više mlađih nego starijih građana, što se promenilo do 2011. kada je udeo starijih neznatno nadmašio udeo mlađih, ali nagoveštavajući budući trend. U slučaju najvećih naselja, brojke ukazuju na slično: udeo mlađih je 2002. godine bio viši od udela starijih, ali su stariji „prestigli“ mlađe do 2011. godine. Međutim, za razliku od naselja srednje veličine, u najvećim naseljima je starije stanovništvo značajnije nadmašilo udeo mlađeg – za čitavih 1,3%.

Dakle, starenje je, prema ovom kriterijumu, najsporije u naseljima srednje veličine, a najintenzivnije u najmanjim naseljima.

Prosečna starost stanovništva, tj. demografska starost, navode na slične zaključke. Naime, izvesno je da je stanovništvo najmanjih naselja ubedljivo najstarije (47,5 u 2002. godini i 50,3 u 2011), te starost smanjuje u tranziciji od srednjih ka najvećim naseljima. Godine 2002. je stanovništvo naselja srednje veličine imalo u proseku 40,0 godina, a 2011. 42,3, što je u oba slučaja više nego u najvećim naseljima koja su imala demografsku starost 38,9, a zatim 41,3. Veći udeo mlađeg stanovništva, ali i veća prosečna starost u naseljima srednje veličine imaju veze i sa višim udelom starijeg stanovništva (2002) nego u najvećim naseljima.

Prikazani trendovi ukazuju da najmanja naselja nedvosmisleno i u najvećoj meri stare, a da su šanse da će stanovništvo najvećih gradova u budućnosti možda postati i demografski starije od stanovništva u naseljima srednje veličine. Ipak, ono što je izvesno jeste da demografska starost u naseljima svih veličina raste.

Grafik 8: Grupe naselja prema veličini i prosečnoj demografskoj starosti u planinskim područjima Srbije (2002. i 2011)

Izvor: RZS (2003) i RZS (2012b).

Prema analizama podataka iz prethodna dva popisa, stanovništvo planinskih područja Srbije stari. Zapravo, prema popisu iz 1991. godine poslednji put je zabeležen veći udeo mlađeg od starijeg stanovništva. Tada su mladi između 0 i 14 godina starosti bili u prednosti sa 19,5% spram udela starijih od 65 i više godina sa učešćem u ukupnoj populaciji od 11,8%. Štaviše, stanovništvo planinskih područja u Srbiji je 2011. bilo demografski starije od stanovništva u Evropskoj uniji, stanovništva u nizijama Srbije, pa tako i nacionalnog proseka (EUROSTAT

data, 2019; RZS, 2012b). Raspodela vrednosti indikatora prosečne starosti stanovništva po jedinicama lokalne samouprave pokazuje da je velika većina jedinica u kategoriji duboke demografske starosti (40-44), dvadesetak jedinica u stadijumu najdublje demografske starosti (preko 45 godina), sa Svrlijgom, Gadžinim Hanom i Crnom Travom koje imaju čak iznad 50 godina prosečne starosti, ali i nekoliko optimističnijih izuzetaka – Sjenica sa demografski starim stanovništvom (35-39 godina starosti) i Novi Pazar i Tutin sa stanovništvom na granici demografske starosti (manje od 35 godina). Prema popisu 2002. godine, u grupi sa Novim Pazarom i Tutinom bila je i opština Bujanovac, a najoptimističniji primer je bila opština Preševo kao jedina sa prosečnom starosti populacije između 25 i 29 godina (zrela demografska starost) (RZS, 2003; RZS, 2014b), međutim, popis iz 2011. godine nije bio u prilici da iznese ažurnije podatke.

Polna struktura¹⁰

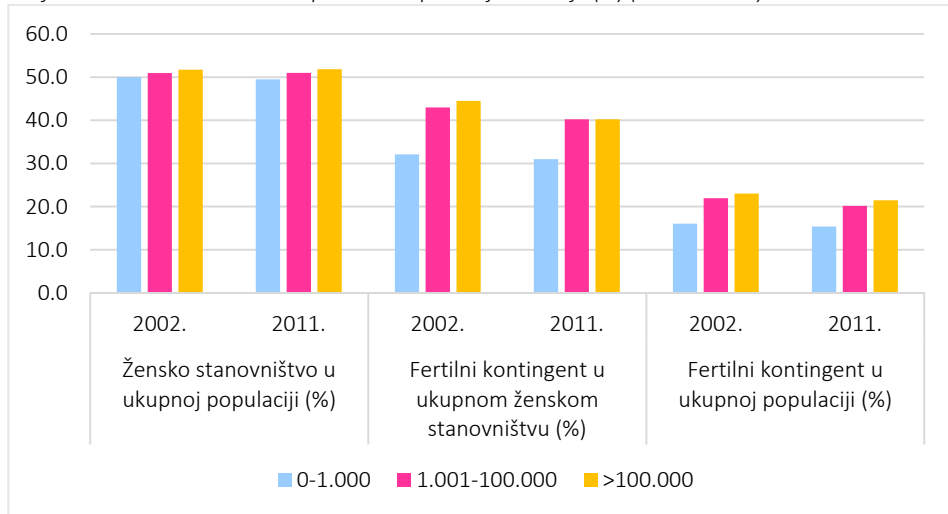
Poredeći odnos udela ženskog i muškog stanovništva u ukupnoj populaciji, može se konstatovati da su u planinskim područjima Srbije brojnije žene. To je slučaj kako u 2002. godini, kada je žensko stanovništvo obuhvatalo 50,8% u odnosu na 49,2% muškog stanovništva, tako i u 2011. godini kada je udeo ženskog stanovništva bio 0,2% manji u odnosu na prethodni popis, a udeo muškog stanovništva se povećao na 49,4%. Na republičkom nivou je situacija slična – udeo ženskog stanovništva se od 2002. do 2011. smanjio sa 51,4% na 51,3%, dakle za 0,1%. U poređenju sa republičkim nivoom, planinska područja imaju manji udeo žena, s tim što se razlika između ova dva teritorijalna obuhvata povećala od popisa 2002. do popisa 2011. godine sa 0,6% na 0,7% razlike. To znači da je gubitak ženske populacije intenzivniji u planinskim područjima Srbije.

Poredeći naselja planinskih područja različite veličine, može se zaključiti da je veličina naselja u pozitivnoj korelaciji sa udelom ženskog stanovništva, te grupa najmanjih naselja ima najmanji udeo ženskog stanovništva, a najveća najveći udeo – 50,1%, 51,0% i 51,7% u 2002. godini. Izuzetak su naselja srednje veličine u kojima se udeo ženskog stanovništva zadržao na istom nivou, dok se udeo u najmanjim naseljima u 2011. godini smanjio, a u najvećim naseljima povećao – 49,6%, 51,0% i 51,8% (Grafik 9). Dakle, u 2011. godini je prvi put zabeležen manji udeo žena nego muškaraca u najmanjim naseljima. Ovakva distribucija udela ženskog stanovništva objašnjava se činjenicom da su žene tipični iseljenici iz ruralnih područja, kakva su prevashodno naselja planinskog područja Srbije.

---

¹⁰ Osim na republičkom nivou, ovaj odeljak knjige predstavlja podatke koji ne uključuju opštine Preševo i Bujanovac, kao i naselja tih opština, zbog nepotpunog obuhvata popisa u 2011. godini. Izbor je napravljen kako bi podaci za 2002. i 2011. godinu bili uporedivi. Inače, analizom je utvrđeno da uključivanje pomenutih opština u analizi za 2002. godinu ne menja proračune značajno (oko 0,1%). Kao u slučaju prethodnog odeljka, i ovaj se bazira na podacima iz RZS (2003) i RZS (2012b).

Grafik 9: Žensko stanovništvo u planinskim područjima Srbije (%) (2002. i 2011)

Izvor: RZS (2003) i RZS (2012b).

Fertilni kontingent, ili žensko stanovništvo od 20 do 49 godina starosti, u ukupnom ženskom stanovništvu Republike Srbije je pao sa 40,7% u 2002. godini na 38,5% u 2011. U istom vremenskom razdoblju je opao udeo i u slučaju planinskih područja Srbije, u kojima je ovaj udeo u obe popisne godine bio niži nego na republičkom nivou – 39,8% i 37,2%. Poređenjem grupa naselja različite veličine, zaključuje se da je udeo takođe najniži u najmanjim naseljima, a zatim raste sa povećanjem ukupnog broja stanovnika (Tabela 3). Razlika u udelu između naselja sa manje od 1.000 stanovnika i većih naselja je oko 10%. U svakom slučaju, trend je opadajući u naseljima svih veličina, što je korespondentno sa opštim trendom starenja stanovništva.

Tabela 3: Fertilni kontingent u planinskim područjima Srbije (%) (2002. i 2011)

Indikator / godina	Fertilni kontingent u ukupnom ženskom stanovništvu		Fertilni kontingent u ukupnoj populaciji	
	2002.	2011.	2002.	2011.
0-1.000	32,0	31,1	16,0	15,4
1.001-100.000	43,1	39,5	22,0	20,2
>100.000	44,5	41,4	23,0	21,5

Izvor: RZS (2003) i RZS (2012b).

Da bi fertilna baza bila bolje uočljiva, analiziran je i udeo fertilnog kontingenta u ukupnoj populaciji. U planinskim područjima je taj udeo u 2002. godini bio 20,2%, a devet godina kasnije je pao na 18,9%. Dakle, kako je i očekivano, udeo opada i u slučaju ovog indikatora. Ukoliko ove brojeve uporedimo sa republičkim nivoom, očigledno je da je ovaj udeo viši na nivou celokupne nacije, nego što je na uzorku stanovništva planinskih područja – u 2002. godini je iznosio 20,9%, a u 2011.

godini 19,8%. Smanjenje kontingenta žena koje su u periodu života najpogodnijem za rađanje, ukazuje na činjenicu da žene napuštaju planinska područja.

Poslednja tvrdnja se može potkrepiti i analizom udela fertilnog kontingenta u ukupnoj populaciji po grupama naselja različitih po veličini. Naime, kao što Tabela 3 prikazuje, pomenuti udeo se smanjio u svim grupama naselja – što se može dovesti u vezu sa starenjem populacije – ali pri tome raste sa porastom veličine naselja – što znači da su najveća naselja reproduktivno u najpovoljnijem položaju i da su veći gradovi najatraktivniji za žensku populaciju. Samim tim su ona i cilj ženskoj populaciji pri unutrašnjim migracionim kretanjima.

Viši udeo ženskog stanovništva u planinskim područjima je, kao što se vidi na primeru grupe najmanjih naselja, počeo da opada u korist muškog stanovništva, dok bi se privremena prednost mogla protumačiti pozitivno sa aspekta fertilne reproduktivnosti stanovništva. Međutim, kada se sveukupan kontingent ženskog stanovništva razloži na tri osnovne starosne grupe, uviđa se problem. Reproductivno najpoželjnija struktura bi imala najveći udeo ženskog stanovništva u dobu od 0 do 14 i od 15 do 64 godine starosti, a u planinskim jedinicama lokalnih samouprave su žene zapravo najviše zastupljene u kohorti od 65 i više godina (Tabela 4). Veći udeo starijeg ženskog stanovništva u odnosu na muško proizilazi iz činjenice da žene u proseku imaju duži životni vek, te se mala naselja često sastoje od većinski starijeg ženskog stanovništva. Iz ovog razloga egzodus ženskog stanovništva mlađe dobi nije prepoznatljiv u udelu polova u ukupnom stanovništvu, već tek kada se polna struktura razloži na starosne grupe.

Tabela 4: Žensko stanovništvo po starosnim kontingentima u planinskim područjima Srbije (%) (2002. i 2011)

Kontingent / godina	Žensko stanovništvo od 0 do 14	Žensko stanovništvo od 15 do 64	Žensko stanovništvo od 65 i više
2002.	48,6	49,7	56,4
2011.	48,5	49,5	56,3

Izvor: RZS (2003) i RZS (2012b).

Zaključna razmatranja

Dosadašnji odeljci koji analiziraju demografsku strukturu i trendove u planinskim područjima Srbije ne ostavljaju mnogo mesta za optimizam. Nijedan od analiziranih indikatora se ne kreće u smeru koji govori u korist ublažavanja, a još manje eliminacije demografskih promena. Planinska područja Srbije nisu usamljena u Evropi po ovom pitanju, ali se u slučajevima gde se porede sa ostalim planinskim područjima ispostavlja da su često sa nepovoljnije strane linije koja razgraničava prosek od suprotnosti. Isto je i kada se demografski parametri porede između nacionalnog proseka Republike Srbije i njenih planinskih

područja. S obzirom na ozbiljnost demografske slike, Prostorni plan Republike Srbije je 2010. godine (PPRS, 2010) definisao cilj kojim se teži ublažavanju negativnih tendencija i povratku na nivo proste reprodukcije, uz paralelna unapređenja u teritorijalnom rasporedu stanovništva. U skladu sa problemom i postavljenim ciljem, naredni pasusi analiziraju postojeće i potencijalne posledice demografskih promena koje utiču na druge sfere socijalnog, ekonomskog i ekološkog razvoja.

Depopulacija, tj. opadanje broja stanovnika, direktno je povezana sa padom gustine naseljenosti. Kako je gustina naseljenosti u planinskim područjima u proseku niska, tako su atari malih naselja posebno „rasterećene“ teritorije. Tako niska koncentracija ljudi, mala i neretko razbijena naselja predstavljaju veliki izazov za infrastrukturno opremanje. Da bi tehnička infrastruktura, poput puteva, vodovoda, kanalizacije i struje, bila sprovedena do malih, retko naseljenih zajednica, potrebno je znatno više uloženi sredstava jer je broj korisnika po jedinici dužine infrastrukturnog koridora mali. Stanovništvo izolovanih i udaljenih zajednica je najčešće i u nepovoljnoj ekonomskoj situaciji, tako da ono ne može učestvovati uopšte ili barem ne značajno u izgradnji, a još manje u održavanju pomenutih sistema. Dakle, u tom slučaju troškovi padaju na teret budžeta lokalnih samouprava, eventualno budžeta Republike, gde investicije izostaju jer se kao prioritet nameću naselja sa većim brojem korisnika. Jednostavno, deluje neracionalno za istu vrednost investiranja opskrbiti znatno manji broj korisnika, a posebno u kontekstu finansijskih poteškoća lokalnih samouprava uslovljenih centralizovanim modelom upravljanja državom (Evropska komisija, 2002; Lazarević Bajec, 2009).

Kada se radi o tehničkim sistemima, naselja u planinskim područjima Srbije su najkompletnije opskrbljena električnom energijom (Pantić, 2014). Ovaj i slični sistemi danas imaju poteškoća u redovnom održavanju i osavremenjivanju, a pored ovih postoje sistemi koji nikada nisu ni bili uspostavljeni u većini naselja – kanalizacija i odnošenje otpada. Oba aspekta se odnose i na izazove u zaštiti prirodnih vrednosti usled slobodnog ispuštanja otpadnih voda i u slučaju socijalne infrastrukture u planinskim područjima. Ambulante i ozbiljniji medicinski centri oduvek su bili nedostupni velikom broju stanovnika Srbije, a ustanove kao što su osnovne škole danas imaju ozbiljan problem održivosti upravo zbog smanjenja broja stanovnika i broja đaka u okviru atara. U ovakvim uslovima otežano je pronalaženje nastavnika i racionalnost održavanja objekata zarad nekoliko učenika. Duga pešačenja do škole i raštrkanost đaka na teritorijama više naselja, ne ostavlja im prilike da se druže i socijalizuju posle nastave ili zajedno kreiraju u okviru vannastavnih aktivnosti. Tako još u ranom dobu stanovnici slabo naseljenih delova planinskih područja imaju problem otežane socijalizacije u vidu druženja i kulturnih aktivnosti. Jasno je da ovo implicira smanjenje razmene kulturnih sadržaja i pretnju po očuvanje običaja i tradicije.

Problem socijalizacije se nastavlja i u zreloom dobu, kada se mali broj stanovnika počinje suočavati sa malim brojem komšija, prijatelja i mogućnosti za pronalaženje partnera. Kao što statistika o udelu ženskog stanovništva pokazuje, pripadnici muškog dela populacije će sa opadajućom verovatnoćom moći da pronađu partnerku i obezbede potomstvo, i sve teže što se radi o manjih naseljima. Egzodus mlađe ženske populacije iz manjih naselja u gradska sa sobom nosi poseban rizik gubitka nematerijalne baštine koja je uvezana sa tradicionalnim aktivnostima karakterističnim u svakodnevnoj interakciji između žena – zanatske veštine, pesme, igre, izreke, poslovice, običaji, itd. Pad u broju sklopljenih brakova uslovljava i pad stope nataliteta i prirodnog priraštaja, a preseljenjem žena u gradove, dokazano istorijskim demografskim trendovima, utiče i na pad stope fertiliteta. Sve manji broj prinova vodi sve većem, a u Srbiji i srpskim planinskim područjima, i ozbiljnom demografskom starenju stanovništva.

Starenje stanovništva, kao posledica prirodnog kretanja stanovništva, dodatno je u planinskim područjima uveličano činjenicom da su najčešći imigranti zapravo povratnici nakon penzionisanja. Time, i ukoliko dođe do povećanja broja stanovnika, dolazi i do povećanja demografske starosti (npr. u opštini Crna Trava). U naseljima starije demografske strukture izvesno je brže dalje opadanje broja stanovnika i gustine naseljenosti, čime se produbljuju već nabrojani izazovi i problemi. Uz to, raste tražnja za specifičnim vidovima socijalne zaštite koja bi bila posebno usmerena na potrebe starijih lica (Evropska komisija, 2002). Kako je već navedeno, izgradnja socijalne infrastrukture ne predstavlja racionalno, pa ni održivo rešenje, zbog čega se javlja potreba za pronalaženjem novih modela pružanja gerijatrijske i zdravstvene pomoći. Starija struktura stanovništva se smatra i nepovoljnom za ekonomsku produktivnost, inovativnost, motivisanost za rad i prilagođavanje tekovinama savremenog društva, što govori o povećanju rizika za otpočinjanje ili nastavljanje ekonomskog razvoja i modernizacije u tom smislu.

I ponovo na početku, smanjenje broja stanovnika i gustine naseljenosti povezano je sa smanjenim reproduktivnim kapacitetom starijeg stanovništva koje u odnosu na mlađu populaciju ima specifične potrebe. Ovim se otvara pitanje šta je prioritet: prilagođavanje stanju i ulaganje u infrastrukturu i usluge koje će biti od koristi starijima, ili ulagati u osavremenjavanje postojeće infrastrukture i izgradnju nove koja će odgovarati potrebama mladih, savremenih i inovativnih, a koji su deficit u planinskim područjima. Bez ljudi nema ni savremenih, a ni tradicionalnih aktivnosti, nema mogućnosti za diverzifikaciju ruralne ekonomije (npr. sa poljoprivrede na poljoprivredu u funkciji turizma), a utiranjem tradicionalnih poljoprivrednih aktivnosti se utire i agrodivezitet tj. sveukupni biodivezitet. Dakle, u pitanju je, kako je to Bigaran nazvao „začarani krug“ (Ibid).

Demografsko starenje – „oglasna tabla“ u selu Gradska, opština Crna Trava
Posledice depopulacije i deprivacije: napuštena zgrada zemljoradničke zadruge u Kuršumliji
Autor fotografija: Marijana Pantić

IZ PERSPEKTIVE STANOVNIKA – GROUNDED THEORY PRISTUP

U prethodnom poglavlju je izložena demografska slika planinskih područja Srbije. Uz povremeno referisanje na slučajeve drugih planinskih područja u Evropi, date preseke stanja i trendove, jasno su prikazani izazovi i problemi demografskih promena kojima je izloženo stanovništvo ovih područja, ali i druge komponente koje čine mozaik vrednosti i unikatnosti planinskih područja. Uloga ovog poglavlja je da prikaže problematiku demografskih promena iz perspektive stanovništva koje živi u planinskim područjima Srbije, kako bi se bolje razumeli njihovi lični motivi za ostanak ili odlazak, lični doživljaj problema i viđenje prioriteta u ublažavanju tekućih demografskih kretanja.

Kako je analiza pokazala da je nivo ozbiljnosti posledica demografskih promena najveći u slučaju najmanjih naselja, što posredno zaključujući znači u slučaju ruralnih područja, ovo poglavlje u centar pažnje stavlja stanovništvo planinskih sela u Srbiji. Demografske promene u planinskim selima sežu toliko duboko da su neka od njih već prestala da postoje kao stalne naseobine, a niz drugih je na pragu nestanka. Gubitkom demografske baze slabe ili se potpuno gube kultura, tradicija ali i neki elementi biološke održivosti, čime se narušava ravnoteža između nezaobilaznih elemenata održivog prostornog razvoja – socijalnog, ekonomskog i ekološkog aspekta. Iz tog razloga će ovo poglavlje imati svojstvo lekcije o tome na koji način najefikasnije i kroz koje prioritete se može unaprediti održivost planinskih područja.

Značaj pojma i prakse održivosti se prepoznaje u nizu domaćih, ali i stranih dokumenata i aktivnosti koje vrše međunarodne institucije koje se fokusiraju isključivo na planine i planinska područja. Samo neki primeri u nizu su monografija pod nazivom Ključna pitanja za planinska područja (engl. *Key Issues for Mountain Areas*) (Price, Janky, Iatsenia, 2004), uređena od strane vodećeg eksperta za planinska područja u svetu, M. Price, koji je i kreator Međunarodne planinske konferencije, održavane svake tri godine. Zatim je tu niz aktivnosti EUROMONTANE (engl. *European Association of Mountain Areas*), koja deluje na evropskom nivou, i Planinska istraživačka mreža Jugoistočne Evrope (engl. *South Eastern European Mountain Research Network – SEE more*) delovanja na regionalnom nivou. Alpska konvencija (1991) i Karpatska konvencija (2003) se tako bave održivošću, ali na nivou jednog planinska lanca, dok postoje i zakoni, prostorni planovi i razvojni programi koji se pozivaju na održivost kao na jedan od vodećih principa na nacionalnom nivou (Pantić, 2019b).

Pored demografskih izazova, održivost planinskih sistema je upitna i zbog drugih problema. Počevši od monitoringa i zapostavljanja prirodnih vrednosti, preko ekonomskih izazova zbog viših troškova izgradnje i održavanja objekata,

nezaposlenosti, primanja ispod nacionalnog proseka, nedostataka konkurentnosti i niskokvalifikovane radne snage; nedostupnosti socijalnih i zdravstvenih ustanova uočavaju se razlozi zbog kojih je stanovništvo planinskih sela suočeno sa održivošću (Pantić, 2014; Pantić, 2019c). Iako su demografski male zajednice i mala gustina naseljenosti među preduslovima za prirodno funkcionisanje ekosistema, u vremenu intenziviranih klimatskih promena (Radovanović, 2011) i značajnog demografskog slabljenja (Nikitović, 2011), očuvanje mnogih vrednosti i prednosti planinskih područja je dovedeno u pitanje. Razlog tome je što neposredna sanacija terena u slučaju bujica, požara i lavina može biti pravovremeno tretirana jedino od strane ljudi koji žive u neposrednoj blizini dešavanja nepogode. Uz to lokalno stanovništvo planinskih područja je najpodesnije za angažovanje u planinskom turizmu i organskoj proizvodnji u ekološki čistim područjima. Treća komponenta održivog postojanja planinskih područja je kulturno nasleđe koje direktno zavisi od lokalnog stanovništva, koje neguje oblike proizvodnje i stil života prethodnih pokolenja.

Zbog toga se ovo poglavlje bavi perspektivom lokalnog stanovništva planinskih područja Srbije. Istraživački pristup je dizajniran tako da se bazira na studijama slučaja – četiri planinske opštine u Srbiji tj. četiri do pet intervjua urađenih u njihova po četiri naselja. Razgovori su vođeni sa lokalnim stanovništvom, a zatim analizirani metodom koji na srpski jezik nije preveden, a u stranoj literaturi se naziva *grounded theory*. Odabir opština i naselja u kojima su obavljene intervjue urađen je tako da obuhvata i primere dobre prakse, ali i opštine koje su na listi demografski najugroženijih. Ovim je povećana verovatnoća da će dobijeni rezultati biti sveobuhvatniji i da će pružiti zaključke koji će uspešnije moći da budu primenjeni u planiranju, odlučivanju i implementaciji.

Primenjena metodologija

Perspektiva donosioca odluka, pa i samih istraživača koji zaključuju objektivno na osnovu statistike i brojeva, ipak se razlikuje od perspektive ljudi kojima je život i budućnost u planinskim područjima sa svim njihovim prednostima i nedostacima svakodnevnica. Kao što Shields i Tajalli (2006) ističu, eksplorativni pristup istraživanju, koji uključuje i intervjue i opservaciju, tipičan je i uspešno primenjiv u istraživanjima koja su orijentisana konkretnoj primeni u praksi, zbog čega je ovaj pristup odabran i u ovom slučaju.

Prema svojoj prirodi, pristup ovog poglavlja je isključivo kvalitativan, ukoliko se zanemare osnovni podaci o pojedincima i domaćinstvima koja su učestvovala u istraživanju tj. intervjui. Ograničenja kvalitativnog pristupa se ogledaju u ograničenom izvoru ispitanika. No, personalizovani pristup svakom ispitaniku nosi kvalitete svoje vrste, te je i u ovom istraživanju obraćena pažnja, pored pripremljenih pitanja, i na nestrukturisani i spontani deo intervjua, kao i na

preciznu interpretaciju datih odgovora. Broj izvora koji je mali u odnosu na kvalitativna istraživanja podrazumeva i manji teritorijalni obuhvat ispitanika. Kako bi se premostila ova prepreka, osnovnom kriterijumu u odabiru ispitanika – nadmorska visina – dodati su i kriterijumi različitih predstavnika po pitanju ekonomske uspešnosti odabranih opština.

Grad Užice je odabran kao predstavnik dobre prakse, Crna Trava kao opština sa najvećom demografskom starošću, opština Knjaževac kao kombinacija ova dva kriterijuma, a Kuršumljica kao opština koja je izgubila najveći broj naselja sa stalnim stanovništvom. U odabiru su ukrštena dva kriterijuma: objektivni demografski podaci i preporuke sagovornika na nacionalnom nivou – predstavnika ministarstava, naučnih institucija i nevladinih organizacija. Uključujući i preporuke predstavnika lokalnih samouprava, odabrana su i neka od konkretnih naselja koja su s namerom obuhvaćena istraživanjem.

Ispitanici na nacionalnom nivou sa kojima su razgovori pomogli u odabiru opština i naselja su predstavnici Tima za socijalne integracije i smanjenje siromaštva pri Vladi Republike Srbije, predstavnik Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije; predstavnik Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja Republike Srbije (danas Ministarstva privrede); predstavnik nekadašnje Agencije za prostorni razvoj Republike Srbije; predstavnica nevladine organizacije Amity; predstavnik Instituta za arhitekturu i urbanizam Srbije i predstavnica Univerziteta u Beogradu – Poljoprivrednog fakulteta. Pri odabiru sela su razgovori obavljani i sa predstavnicima onih jedinica lokalnih samouprava koje su odabrane nakon prethodnog kruga razgovora – Crna Trava, Kuršumljica, Knjaževac i Užice.

Odabir ispitanika je načinjen kombinovanjem uzorkovanja kritičnog slučaja (engl. *critical case sampling*) i uzorkovanja metodom pogodnosti (engl. *convenience sampling method*). U slučaju prve metode uzorkovanja, prema Patton (2001), metoda je izuzetno pogodna za sticanje saznanja na malom broju bitnih slučajeva, a za potrebe ovog istraživanja su odabrani ispitanici i iz naselja koja su u razgovoru sa predstavnicima državnih i lokalnih institucija izdvojena kao relevantna (Mokra Gora, Kremna, Crni Vrh), dok su ostali sagovornici odabrani metodom pogodnosti, što prema definiciji (Ibid) podrazumeva odabir prvog sagovornika koji ispunjava osnovni kriterijum. U ovom istraživanju kriterijum je u oba slučaja bilo mesto stanovanja ispitanika koje je moralo biti u naselju na nadmorskoj visini iznad 600 m.

Dakle, sagovornici su bili birani prema opštini ili gradu u kojem žive, eventualno naselju i prema nadmorskoj visini naselja. U ogromnom broju naselja sa sličnim karakteristikama smatra se da odabir jednog ili drugog slučaja ne pravi bitnu razliku; tako je odabir ispitanika bio zasnovan na odabiru prvog dostupnog i voljnog sagovornika da odgovori na pitanja, čime su umanjeni troškovi i vreme terenskog rada.

U skladu sa preporukama eksperata na nacionalnom i lokalnom nivou, sačinjena je lista seoskih naselja iznad 600 m nadmorske visine (sa izuzetkom sela Zlakusa) u četiri odabrane opštine: šest intervju je obavljeno sa šest stanovnika (domaćinstava) u pet seoskih naselja na teritoriji Grada Užica, četiri razgovora u četiri seoska naselja na teritoriji opštine Kuršumljija, četiri razgovora u četiri seoska naselja opštine Crna Trava i pet razgovora u pet sela opštine Knjaževac. Razgovori su obavljeni licem u lice, tako što je jedan te isti istraživač razgovarao sa svakim sagovornikom (ili sagovornicima ukoliko je bilo prisutno više članova domaćinstva).

Razgovori su obavljeni praćenjem polustrukturisanog upitnika sa pitanjima otvorenog tipa. Ukoliko se činilo svrsishodnim, ispitanicima su postavljana dodatna pitanja, a svi odgovori, uključujući i odgovore na pripremljena pitanja, beleženi su pismeno paralelno sa razgovorom. Nakon svakog razgovora, istraživač je pravio dodatne beleške koje ili nije stigao prethodno da zapiše, ili je smatrao bitnim za kasniju analizu sakupljenog materijala. Pitanja bez sugerisanih odgovora su odabrana svrsishodno dizajnu celokupnog pristupa kvalitativnog rada – radi njegove eksplorativne uloge i dolaska do novih saznanja. Sadržaj upitnika je bio podeljen na tri osnovna dela: (1) pitanja o trendovima i trenutnom zapažanju demografske, ekonomske i infrastrukturne situacije u selu i o tome na koji način se sagovornici i njihove komšije adaptiraju na postojeću situaciju, (2) pitanja o percepciji mera koje lokalna i državna uprava primenjuju i sprovode, a u vezi sa konstatovanom situacijom u njihovom domaćinstvu i naselju, koje mere poznaju, da li su korisnici neke od mera i da li su te mere imale uticaja na njihov život, rad, planiranje budućnosti, i (3) pitanja o viziji budućnosti – lični planovi, aspiracije, očekivanja, nadanja i primarne potrebe, kao i pitanja o tome šta ovi vide kao neophodne preduslove za mlađe naraštaje da se zadrže u planinskim seoskim naseljima. Dakle set postavljenih pitanja se odnosio na segment viđenja problema, odgovora na probleme i budućnost stanovništva u planinskim područjima Srbije.

Razgovori su obavljeni u septembru 2009. godine i to u sledećim naseljima:

- Opština Crna Trava – Crna Trava, Gradska, Kalna i Preslap;
- Opština Kuršumljija – Dobri Do, Lukovo, Merćez i Žuč;
- Opština Knjaževac – Balta Berilovac, Crni Vrh, Čuštica i Staro Korito; i
- Grad Užice – Drijetanj, Kačer, Kremna, Mokra Gora i Zlakusa.

Druga bitna komponenta odabranog pristupa je i *grounded theory* kao metod analize sistematično prikupljenih podataka. *Grounded theory* je pristup koji akcentat stavlja na generisanje teorije iz podataka prikupljenih metodom intervju (Glaser, 1978; Strauss, Corbin, 1998). Primena ove teorije u analizi podataka

podrazumeva „teorijsko uzorkovanje“ i „teorijsku osetljivost“ u kojima istraživač pravi svesnu odluku u kom pravcu će razvijati dalje istraživanje nakon prvobitno prikupljenih podataka, a zatim dati značenje prikupljenim podacima, napraviti razliku bitnog od nebitnog (Noble, Mitchell, 2016). Time se kreira nova teorija koja je osnova ili baza za dalje teorijsko produbljivanje, zbog čega su njeni osnivači verovatno i odabrali da je nazovu „*grounded*“ tj. „utemeljena“ ili „u osnovi nečega“.

Primena metoda se sastoji iz tri koraka. Prvi je **otvoreno kodiranje** – u kojem se svakom redu teksta traži značenje, nešto poput ključnih reči koje povezane daju značenje. Ove reči ili fraze se zatim svrstavaju u potkategorije i konačno kategorije. U ovom procesu je neophodno konstantno porediti podatke i kodove prikupljene od različitih ispitanika, kako bi se kontekst razumevanja sve više proširivao, produbljivao i dobijao smisao. Drugi korak je **kodiranje po osi** – u kojem se utvrđuju veze i zavisnosti između utvrđenih kodova i potkategorija, a treći se naziva **selektivnim kodiranjem**, pri kojem se sve kreirane kategorije stavljaju u isti koš, a iz njega izvlače kao nove kategorije koje potpuno ili delimično objedinjuju kodove prepoznate na nivou rečenica (Ibid). Ovo se može nazvati i nekom vrstom generalizacije, od koje se može formulirati nova teorija, a koja se gradi oko ključne kategorije.

Osnovni podaci o ispitanicima i njihovim domaćinstvima

Ovo poglavlje se bazira na podacima prikupljenim u 17 intervjuu, odnosno u razgovoru sa 17 domaćinstava u planinskim područjima Srbije. Obuhvatom ovih 17 domaćinstava zapravo je obuhvaćeno ukupno 66 osoba. Prosečna starost članova svih domaćinstava je 49,7 godina, prosečna starost najmlađih članova svih domaćinstava je 27 godina, a prosečna starost najstarijih članova domaćinstava je 84 godine.

Od 66 članova domaćinstava, njih 32 su mlađi od 45 godina, ili 48,5%. Od 17 domaćinstava, njih sedam (41,2%) nije imalo članove mlađe od 45 godina. U četiri domaćinstva (23,5%) se broj članova koji učestvuje u poljoprivrednoj proizvodnji nije menjao decenijama, a u većini ostalih se broj prepolovio, što ukazuje na emigraciju i starenje stanovništva, pa time i na strukturu domaćinstava bez prinova, a koja tranzitiraju ka dubokoj starosti zbog koje članovi domaćinstava prestaju sa bavljenjem poljoprivrednom proizvodnjom.

Ubedljivi broj domaćinstava (15 od 17) je prijavio upadljivi pad intenziteta poljoprivredne proizvodnje. Kada se u obzir uzmu različite vrste poljoprivrednih aktivnosti i njihova raznovrsnost u okviru domaćinstva, pet domaćinstava je prijavilo da nije došlo do promene u diverzitetu aktivnosti kojima se članovi domaćinstva bave, u osam domaćinstava je došlo do smanjenja raznovrsnosti, a samo u dva domaćinstva je prijavljeno uvećanje diverzifikacije. Četiri domaćinstva

su potpuno napustila poljoprivrednu proizvodnju, što zbog blizine gradskom centru, što zbog prosečne starosti članova domaćinstva iznad 65 godina, koja naseljavaju ekonomski neperspektivna područja.

Otvoreni kodovi, potkategorije i kategorije

Primenom postupka kodiranja, kao primarne aktivnosti u *grounded theory* pristupu, formirane su potkategorije i kategorije. Izdvajanjem i grupisanjem kodova na sistematičan način, formiraju se potkategorije koje predstavljaju deo sistema, tako da svaki element iste potkategorije poseduje sličnost sa ostalim elementima. U procesu razvrstavanja kodova u potkategorije i kategorije istraživač se oslanja na intuiciju. Ovaj princip je primenjen i u slučaju podataka prikupljenih intervjuisanjem domaćinstava u planinskim područjima Srbije, što je za rezultat dalo jedanaest kodova, 8 potkategorija i šest kategorija.

Kodovi i potkategorije

Kod 1: inovativnost

Uzrok držanja istih tipova poljoprivredne proizvodnje je starosna struktura stanovništva u kojoj prevladavaju stariji, a koji nisu otvoreni za promene, inoviranje ili prihvatanje već kreiranih inovacija. Zabeležen je samo jedan iskorak, i to u vidu pčelarskih aktivnosti u domaćinstvu sa četiri člana ispod 45 godina starosti.

MOTIVISANJEM MLAĐIH DA OSTANU ILI SE VRATE U RURALNA PLANINSKA PODRUČJA SRBIJE TREBALO BI DA IMA POZITIVAN EFEKAN NA INOVATIVNOST, ALI JE PARALELNO NEOPHODNO NJIHOVO EDUKOVANJE PO PITANJU ALTERNATIVA DIVERZIFIKACIJE PRIVREDNIH AKTIVNOSTI.

Kod 2: odustajanje od poljoprivredne proizvodnje

Potkategorija 2.1: posledice po diverzifikaciju ekonomskih aktivnosti i kulturno nasleđe

Od poljoprivredne proizvodnje su odustala domaćinstva u urbanijim naseljima (banjsko naselje i administrativni centar opštine) i domaćinstva sa starijim stanovništvom (prosečna starost iznad 65 godina) u ekonomski depriviranim i na jako izolovanim lokacijama. Ovo ukazuje na tendenciju smanjenja diverzifikacije ekonomskih aktivnosti na selu, i to ne samo usled starenja stanovništva, već i usled uvođenja novih aktivnosti.

POLITIKE EKONOMSKOG RAZVOJA BI TREBALO DA OSIGURAJU PRE RAZVOJ KOMPLEMENTARNIH AKTIVNOSTI NEGO ZAMENU PREĐAŠNJIH (TRADICIONALNIH) AKTIVNOSTI NOVIM.

Potkategorija 2.2: loši uslovi za komercijalnu poljoprivrednu proizvodnju i konkurentnost

Intenzitet poljoprivredne proizvodnje značajno opada, što je, između ostalog, takođe posledica i starenja stanovništva. Proizvodnja je uglavnom ograničena na fizički manje zahtevne aktivnosti u neposrednoj blizini kuće (npr. mala bašta iza kuće), i to bez upotrebe mehanizacije. Čak i onaj deo populacije koji je fizički sposoban za intenzivniju proizvodnju nije motivisan za uvećanje obima usled nesigurnosti na polju prihodovanja (visok stepen zavisnosti od prinosa tj. od prirodnih uslova) i zbog čestih izmena tipa podrške koja dolazi od lokalne samouprave ili države. Treći razlog za pad intenziteta u poljoprivrednoj proizvodnji prijavljen je u opštini Kuršumljia, koja se nalazi na administrativnoj granici sa Kosovom i Metohijom: bombardovanje 1999. godine je uzrokovalo mezklimatske promene. Ove izmene su uticale na ponašanje biljaka i umanjenje prinosa.

NIJE REALISTIČNO OČEKIVATI OD STANOVNIŠTVA U PLANINSKIM PODRUČJIMA DA ĆE SE ZADOVOLJITI NIVOOM PROIZVODNJE KOJI POKRIVA SAMO OSNOVNE POTREBE ZA PREŽIVLJAVANJEM. NA OSTANAK MLADIH U PLANINSKIM SELIMA MOŽE SE RAČUNATI JEDINO UZ UNAPREĐENJE KVALITETA ŽIVOTA (STANOVANJE, PONUDA POSLOVA, INFRASTRUKTURA). UZ TO, MERE KOJIMA SE PODRŽAVA POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA MORAJU BITI KONZISTENTNE I LOKALNO PRILAGOĐENE POTENCIJALIMA ZEMLJIŠTA I IDENTITETA DATOG KRAJA.

Kod 3: diverzitet u okviru poljoprivrede

Usled starenja stanovništva, raznovrsnost tipova poljoprivredne proizvodnje se smanjuje (starije stanovništvo je zatvorenije za promene i inovaciju) i to na račun aktivnosti koje su fizički zahtevnije poput ratarstva i držanja krupne stoke. Prosečan broj goveda po domaćinstvu je ranije (1950-1980) bio 4,1, koza, ovaca i svinja 30,3, a živine 21,5. Danas su ovi brojevi 1,5 – 5,8 – 9,0. Većina intervjuisanih domaćinstava (11) prestala je sa uzgajanjem goveda, nekoliko (4) ih je prestalo za uzgajanjem ovaca, koza, svinja i živine, što ukazuje da su fizički najzahtevniji oblici stočarstva (krupna stoka) oni od kojih se prvo odustaje. Nekada je većina domaćinstava praktikovala vidove proizvodnje koji zahtevaju mehanizaciju, dok ih je danas preostalo tek nekoliko.

KORISNO BI BILO DA SE KREIRA LISTA NA NACIONALNOM NIVOU, KOJA ĆE OBUHVATITI AUTOHTONE VRSTE ŽIVOTINJA I KULTIVISANIH BILJNIH VRSTA, A ZASNOVANO NA TOME KREIRATI POLITIKE RAZVOJA KOJE BI OSIGURALE PROIZVODNJU I UZGOJ VRSTA U KRAJU IZ KOJEG VODE POREKLO.

Kod 4: cilj poljoprivredne proizvodnje

U većini ispitanih domaćinstava, osnovni cilj poljoprivredne proizvodnje je za lične

potrebe. Uz to, većina domaćinstava praktikuje komercijalnu proizvodnju, ali u zanemarljivim razmerama – povremena prodaja kravljeg mleka ili ovčijeg mesa.

ORGANIZOVANO POSREDOVANJE IZMEĐU POLJOPRIVREDNIH PROIZVOĐAČA I PRERAĐIVAČKE INDUSTRIJE I TRŽIŠTA UTICALO BI POZITIVNO NA EKONOMSKU SIGURNOST U PLANINSKIM SELIMA.

Kod 5: korišćenje zemljišta

Ovaj kod je povezan sa kodom 3 koji se odnosi na diverzitet u okviru poljoprivrede, odnosno na opadanje diverziteta. S obzirom da je odustajanje od nekih poljoprivrednih aktivnosti direktno povezano sa izmenama u korišćenju zemljišta, jasno je da pad intenziteta poljoprivredne proizvodnje utiče na spontanu konverziju poljoprivrednog u šumsko zemljište. Uz to, korišćenje zemljišta je kod koji podrazumeva i promenu vlasništva, kao i druge izmene koje slede nakon promene vlasništva.

Potkategorija 5.1: promena namene zemljišta

Promene intenziteta i diverziteta tipova poljoprivredne proizvodnje, kao i odseljavanje stanovništva, rezultiraju napuštanjem zemljišta u seoskim planinskim područjima Srbije. Većina domaćinstava je izjavila da su prestali da obrađuju poljoprivredno zemljište – potpuno ili u nekoj meri – nakon čega je na njemu izrastao korov, šiblje i šiprag, čak i šuma. Radi se o spontanom procesu u kojem dolazi do gubitka diverziteta koji se tiče kultivisanih biljnih vrsta.

PLANIRANJE NAMENE ZEMLJIŠTA BI TREBALO DA UNAPREDI REGULACIJU ZEMLJIŠTA KOJE VIŠE NE IGRA ULOGU U POLJOPRIVREDNOJ PROIZVODNJI.

Domaćinstva koja nisu prestala da koriste zemljište u poljoprivredne svrhe, ali mu jesu promenila namenu, najčešće su vršila konverziju iz obradivog zemljišta u pašnjake i livade, s namerom da budu korišćeni u svrhu stočarstva. Time dolazi do smanjenja udela obradivog poljoprivrednog zemljišta na račun uvećanja udela neobradivog poljoprivrednog zemljišta i šumskog zemljišta.

PROMENE U KORIŠĆENJU ZEMLJIŠTA NE UTIČU SAMO NA FUNKCIONALNI ASPEKT, VEĆ I NA VIZUELNI I PEJZAŽNI IDENTITET PROSTORA. DA BI SE PLANINSKA PODRUČJA PROMOVISALA KAO TURISTIČKE DESTINACIJE, OMOGUĆAVAJUĆI NA TAJ NAČIN DIVERZIFIKACIJU AKTIVNOSTI, NEOPHODNO JE VODITI RAČUNA I O ESTETSKOM ASPEKTU, PEJZAŽNIM VREDNOSTIMA I GEOGRAFSKOM IDENTITETU.

Oko polovine intervjuisanih je izjavilo da iznajmljuju ili su iznajmljivali od drugih zemljište radi poljoprivredne proizvodnje, ali je kod većine to bio slučaj u prošlosti. Oni koji još uvek uzimaju zemljište u najam, uzimaju livade, što ukazuje na to da stočarstvo preuzima primat nad obradom zemljišta.

UKOLIKO SE UTVRDI DA ISTREBLJENJE OBRADNE ZEMLJIŠTA NE UTIČE NA ISTREBLJENJE TRADICIONALNE PROIZVODNJE I OBIČAJA, RAZVOJNE POLITIKE BI TREBALO DA PODRŽE STOČARSTVO U PLANINSKIM PODRUČJIMA SRBIJE JER JE KAO AKTIVNOST PRILAGOĐENIJE TRENUTNOJ DEMOGRAFSKOJ STRUKTURI.

Potkategorija 5.2: promena vlasništva nad zemljištem

Konverzija vlasništva nad zemljištem nije uobičajena među intervjuisanim domaćinstvima, mada su neka od njih pokazala interesovanje za prodaju ukoliko bi se pojavio kupac sa prikladnom cenom. Sagovornici su takođe prokomentarisali situaciju svojih suseda koji su zemljište prodali srpskom državljaninu koji radi u inostranstvu, ali koji ne potiče iz kraja u kojem je kupio zemlju. U većini slučajeva, tekuća i naredna generacija kao nosioci domaćinstva ne planiraju da iznajmljuju drugima ili prodaju poljoprivredno zemljište. Glavni razlog je to što smatraju da nema kupaca ili da ne bi mogli da dobiju odgovarajuću cenu. U svakom slučaju, čak i kada bi dobili dobru ponudu, članovi domaćinstava nisu voljni da prodaju kuću i okućnicu.

SPREMNOST DA SE PRODA POLJOPRIVREDNO ZEMLJIŠTE U DIREKTOJ JE VEZI SA VISINOM CENE. UKOLIKO BI SE UNAPREĐENJEM DRUGIH ELEMENATA PROSTORA KROZ PROSTORNO I URBANISTIČKO PLANIRANJE PODIGLA VREDNOST ZEMLJIŠTU, MOGLA BI LAKO DOĆI DO IZMENE VLASNIKA. ZBOG TOGA JE BITNO DA PLANOVI I DRUGA DOKUMENTA REGULIŠU OBAVEZE NOVIH VLASNIKA (KOJI BI MOGLI BITI IZ NEKOG DRUGOG KRAJA U ODNOSU NA KRAJ U KOJEM KUPUJU ZEMLJIŠTE) NA KOJI NAČIN MOGU KORISTITI KUPJENI RESURS, TAKO DA NE BUDU UGROŽENI NI TRADICIONALNI OBLICI PROIZVODNJE, NI ODRŽIVOST.

Kod 6: odsustvo investicija

Niko od ispitanika nije imao u planu investiciju u nove poljoprivredne mašine, iako ih većina domaćinstava ne poseduje. Zapravo, samo nekoliko domaćinstava je posedovalo jednu do dve poljoprivredne mašine. Ovo se može uzeti kao indikator buduće poljoprivredne proizvodnje u planinskim područjima Srbije, koji nažalost ne nagoveštava pozitivan trend.

STANOVNIŠTVO OČEKUJE EGZOGENE PROMENE, ENTUZIJAZAM ZA ENDOGENIM PROMENAMA JE NIZAK. POMIRENOST SA POSTOJEĆOM DEMOGRAFSKOM I EKONOMSKOM SITUACIJOM SE PRIHVATA I KAO STANJE I KAO BUDUĆNOST. DA BI SE VOLJA LOKALNOG STANOVNIŠTVA PODSTAKLA, NEOPHODNE SU PROMENE KOJE ĆE DOĆI VAN SAMIH DOMAĆINSTAVA.

Kod 7: osećaj zavisnosti

Ranije postojanje zadruga koje su obezbeđivale plasman poljoprivrednih proizvoda na tržištu, kao i njihovo naglo ukidanje, obeshrabilo je poljoprivredne proizvođače da nastave sa komercijalnom proizvodnjom. Ovo je prouzrokovalo i smanjenje budžeta domaćinstava u planinskim selima. Zadruge su imale u

vlasništvu i mehanizaciju, poput traktora i kombajna, koja je bila na raspolaganju za pozajmljivanje lokalnom stanovništvu bez sopstvenih mašina. Ukidanjem ove povoljnosti smanjen je intenzitet proizvodnje, zarade, pa samim tim i interesovanje za proizvodnju i na kraju za život na selu koji je u tom trenutku praktično u potpunosti zavisio od poljoprivredne proizvodnje.

Javne službe i infrastruktura poput zdravstvenih centara, škola i dostupnosti električne energije su lošeg kvaliteta i u većini slučajeva su nedostupni stanovništvu u planinskim selima. Njihova distribucija i kvalitet u centralizovanom sistemu zavise uglavnom od odluka i angažmana lokalne samouprave ili države, zbog čega osećaj zavisnosti nije iracionalan.

U NEDOSTATKU SPECIFIČNIH ZNANJA I OPŠTE NEINFORMISANOSTI, STANOVNIŠTVO PLANINSKIH DOMAĆINSTAVA OČEKUJE PODRŠKU OD LOKALNE I DRŽAVNE UPRAVE. NE UVIĐAJU SVOJE KAPACITETE I MOGUĆNOSTI UNAPREĐENJA INTENZITETA PROIZVODNJE, ZAPOČINJANJA NOVOG POSLA (NPR. U TURIZMU) I SL, SVE DOK NE DOBIJU GARANCIJE ZA FINANSIJSKU POMOĆ.

Kod 8: nizak stepen informisanosti i dostupnosti znanja

Potkategorija 8.1: mere i podrška vlasti

Stanovništvo planinskih područja u Srbiji ima utisak da država i lokalne vlasti nisu svesne njihovih potreba i demografske situacije. Samo nekoliko ispitanika je tvrdilo suprotno i dalo pozitivnu ocenu na lokalnu, ali ne i državnu upravu, ali su pri tome i sami lično bili deo uprave ili su poznavali nekog ko jeste. Iz perspektive ispitanika, nizak kvalitet života se izjednačava sa „niko ne mari za nas“, tj. sa odgovornošću lokalne i državne uprave, ali takođe ukazuje i na nedostatak informisanosti.

Slična situacija je i sa percipiranjem opštih i mera specifično usmerenih na planinska područja, a koje uprave oba nivoa primenjuju u cilju podrške: domaćinstva koja su upućena u postojeće mere su retka, a oni koji su korisnici nekog tipa podrške, često su u nekoj vrsti kontakta sa lokalnim vlastima. Druga bitna činjenica jeste da čak i oni koji znaju za neke od propisanih mera, nisu njihovi korisnici, iako bi se po profilu uklopili u kriterijume korišćenja. I ovo ukazuje na nizak nivo informisanosti stanovništva i njihovo nerazlikovanje između nadležnosti države i lokalne uprave.

STANOVNIŠTVO PLANINSKIH PODRUČJA NIJE IZOLOVANO SAMO FIZIČKI, VEĆ I PO PITANJU INFORMISANOSTI I PRISTUPAČNOSTI ZNANJU. POSTOJEĆE STANJE ZAHTEVA AKTIVNIJE ANGAŽOVANJE U PROTOKU INFORMACIJA I NJIHOVO ADAPTIRANJE STAROSNOJ STRUKTURI (NPR. INFORMACIJE NA INTERNETU NEMAJU NIKAKVU VREDNOST ZA STARAČKA DOMAĆINSTVA). MLAĐE STANOVNIŠTVO PREFERIRA INTERNET KAO IZVOR OBAVEŠTAVANJA, DOK SE STARIJI OSLANJAJU NA TET-A-TET KOMUNIKACIJU I TELEVIZIJU. PORED PRAVOVREMENIH INFORMACIJA NA INTERNET PLATFORMAMA, OSNIVANJE INFO-CENTARA BI MOGLO BITI OD PRESUDNOG ZNAČAJA ZA INFORMISANJE GRAĐANA I PROSLEĐIVANJE INFORMACIJA NAMENJENIH SPECIFIČNO STANOVNICIMA U PLANINSKIM PODRUČJIMA SRBIJE.

Potkategorija 8.2: prostorni planovi

Velika većina ispitanika je tvrdila da su čuli za prostorni plan koji pokriva područje u kojem žive. U suprotnosti sa ovom tvrdnjom, tek nekoliko sagovornika je bilo svesno sadržaja plana, njime propisanih mera i odluka. Stavke o kojima su bili upoznati za izvor su imale usmenu komunikaciju sa zaposlenima u institucijama koje su zadužene za sprovođenje plana na lokalnom nivou – i to na osnovu nenamerne komunikacije. Koliko je relevantna sadržina planova u slučaju lokalnog stanovništva govori u prilog činjenica da su upućena domaćinstva donela odluku za promenom u svojoj dotadašnjoj rutini, i to na osnovu novina koje su uvedene prostornim planom. Jedno domaćinstvo je prijavilo izmenu koja nije bila svojevolsna, već načinjena usled izdatog naloga od strane države za eksproprijaciju zemljišta.

INFORMISANOST GRAĐANA U PLANINSKIM PODRUČJIMA O SADRŽINI PROSTORNIH PLANOVA JE JAKO NISKA I OGRANIČENA NA NENAMERNU KOMUNIKACIJU SA PREDSTAVNICIMA LOKALNE SAMOUPRAVE KOJI SE BAVE PRIPREMOM ZEMLJIŠTA ZA IMPLEMENTACIJU PLANSKIH MERA. FAKTOR SLUČAJNOSTI U INFORMISANJU GRAĐANA BI MORAO DA SE UNAPREDI NAJMANJE DO NIVOVA JAVNOG OBJAVLJIVANJA NA INTERNETU I U INFO-CENTRIMA.

Kao što Stojkov i Pantić (2007) navode, za budućnost demografskog opstanka planinskih područja je neophodno sužavanje jaza između nauke i znanja s jedne strane i ljudi koji naseljavaju planine s druge strane; to se može ekstrapolirati i na jaz između prostornog planiranja i lokalnog stanovništva u planinama.

Kod 9: motivacija

Potkategorija 9.1: opšti pregled

Prema mišljenju ispitanika, cena proizvoda koju oni nude je preniska. Na primer cena mleka koju određuje država „jeftinija je od vode“, zbog čega se poljoprivredni proizvođači ustručavaju da proizvode više nego što im je potrebno za ličnu (porodičnu) upotrebu.

CENE POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA MOGU BITI REGULISANE OD STRANE DRŽAVE I TO NA NAČIN KOJIM BI SE POSEBNO ZAŠTITILI PROIZVOĐAČI IZ PLANINSKIH PODRUČJA. KREIRANJE PROIZVODA SA GEOGRAFSKIM POREKLOM JE BIO JEDAN OD NAČINA U DRUGIM DRŽAVAMA.

POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA MORA BITI OBOGAĆENA DRUGIM EKONOMSKIM AKTIVNOSTIMA POPUT ODRŽIVOG TURIZMA I MALE PORODIČNE PROIZVODNJE (ORGANSKI PROIZVODI, PROIZVODI OD VUNE, ZAČINSKO BILJE I ČAJEVI, PČELINJI PROIZVODI, PROIZVODI OD DRVETA, ITD.).

Na pitanje da li se motivi njihovog ostanka u planinskim područjima baziraju na merama koje sprovode državna uprava ili lokalna samouprava, odgovaraju

odrično. Ipak, većina intervjuisanih je imala predlog šta bi trebalo unaprediti ili promeniti da bi naraštaji koji dolaze ostali u planinskim selima ili da bi se mladi ljudi vratili. Neki od predloga su ograničeni na lični slučaj umesto opštu percepciju. Velika većina veruje da postoji alternativa za poljoprivrednu aktivnost, ali ne vide to kao globalno rešenje, već kao rešenje adekvatno kapacitetima samo nekih domaćinstava.

UPRAVE NA NACIONALNOM I LOKALNOM NIVOU BI TREBALO DA STAVE VEĆI AKCENT NA MOTIVISANJE STANOVNIŠTVA U PLANINSKIM SELIMA DA SE ZADRŽE U SVOJIM DOMAĆINSTVIMA. TE MERE BI TREBALO DA SE PREVASHODNO ZASNIVAJU NA SARADNJI SA STANOVNIŠTVOM I NA NJHOVOM DIREKTNOM UČEŠĆU, A ZATIM I NA UKLJUČIVANJU MLADIH LJUDI KOJI ŽIVE U LOKALNIM I REGIONALNIM URBANIM CENTRIMA, A IMAJU ZAOSTAVŠTINU U PLANINSKIM SELIMA.

Putna infrastruktura se, prema mišljenju lokalnog stanovništva, izdvaja kao jedan od najrelevantnijih faktora za razvoj. Ona je pomenuta u kontekstu zadržavanja mlađe populacije da ostane na selu ali i u kontekstu preduslova za svaku buduću promenu koja će voditi modernizaciji sela i razvoju turizma. Pored puteva, stanovništvo uviđa da će fizička blizina školi biti druga ključna potreba za mlade koji bi formirali porodicu i živeli na selu. Drugi odgovori su ukazali da bi modernizacija poljoprivredne proizvodnje mogla pomoći ostanak – posebno mere za podršku mehanizacije i odobrenje bespovratnih sredstava. Jasno im je i da poljoprivreda nije dovoljna, te da će razvoj komplementarnih aktivnosti poput turizma ili trgovine igrati značajnu ulogu.

SUDEĆI PREMA INTERVJUISANOM STANOVNIŠTVU, NAJBITNIJI USLOVI NEOPHODNI ZA OSTANAK U PLANINSKIM SELIMA SU PUTNA INFRASTRUKTURA I ZAPOSLENJE, SOCIJALNA INFRASTRUKTURA (ŠKOLE I ZDRAVSTVENI CENTRI).

Pored praktičnih motiva, neki stanovnici planinskih sela se izjašnjavaju i emotivno – navodeći lepotu, kvalitet životne sredine i duhovnu povezanost sa mestom kao bitne razloge za zadržavanje u postojbini. U suprotnosti s tim, neki priznaju da im je razlog ostanka to što ne vide da imaju alternativu.

ONI STANOVNICI PLANINSKIH SELA KOJI SE OPREDELUJU NA OSTANAK ZBOG UŽIVANJA U PONUĐENOM STILU ŽIVOTA I KVALITETA ŽIVOTNE SREDINE BI TREBALO DA BUDU PREPOZNATI KAO POSEBNA GRUPA POGODNA ZA UČENJE, PRAKSU I PRENOŠENJE ZNANJA O ODRŽIVOM RAZVOJU.

Potkategorija 9.2: prostorno planiranje kao motivacioni pogon

Među intervjuisanim domaćinstvima, samo jedno je donelo odluku da ostane na selu zahvaljujući merama propisanim u prostornom planu koji obuhvata naselje u kojem se domaćinstvo nalazi. Da je svest o značaju, ulozi i sadržini prostornih planova, kao i informisanost građana viša, ovaj broj bi verovatno bio veći. Postoje

još dva slučaja kod kojih je došlo do promena, u prvom redu zbog primoranosti na otuđivanje zemljišta eksproprijacijom, a zatim i radi pokretanja turizma u sopstvenom domaćinstvu.

NEDOVOLJNA INFORMISANOST JE BAZIČNI RAZLOG ZBOG KOJEG PROSTORNO PLANIRANJE KROZ PROSTORNE PLANOVE NE MOŽE OSTVARITI PUN KAPACITET U PRIDOBIVANJU STANOVNIŠTVA U PLANINSKIM PODRUČJIMA DA OSTANU NA SVOJIM OGNJIŠTIMA I DA DELUJU ODRŽIVO. ZBOG TOGA BI LOKALNE SAMOUPRAVE TREBALO MNOGO AKTIVNIJE I PRILAGOĐENO DIREKTOJ KOMUNIKACIJI DA PREZENTUJU PROSTORNE PLANOVE, A PRE SVEGA JE BITNO UKLJUČITI LOKALNO STANOVNIŠTVO U KREIRANJE PROSTORNIH PLANOVA I DRUGIH STRATEŠKIH DOKUMENATA. OSEĆAJ DA MOGU UTICATI NA SVOJU BUDUĆNOST PREDSTAVLJA JAK MOTIV ZA UČENJE, OSNAŽIVANJE I OSTANAK U PLANINSKIM PODRUČJIMA.

Kod 10: turizam kao alternativa poljoprivrednoj proizvodnji

Generalno gledano, članovi intervjuisanih domaćinstava su optimistični po pitanju turizma kao alternativne i komplementarne delatnosti poljoprivrednoj proizvodnji. Ipak, neka od njih su i skeptična zbog ograničenih finansijskih sredstava i znanja koja imaju u toj oblasti. Nisu sumnjičava samo u svom slučaju, već i u slučaju drugih domaćinstava u selu, ali i prema podršci vlasti sa oba nivoa.

DA BI SE ODRŽIVI TURIZAM NAČINIO ZNAČAJNIJIM UDELOM LOKALNIH EKONOMIJA, LOKALNO STANOVNIŠTVO PLANINSKIH PODRUČJA MORA BITI EDUKOVANIJE NA TEMU MOGUĆNOSTI I FINANSIJSKE PODRŠKE KOJE BI IM PRUŽILE DRŽAVNA UPRAVA I LOKALNA SAMOUPRAVA.

Kod 11: nepoverenje prema upravi

Nepoverenje dolazi od činjenice da su planinska sela među najzapostavljenijim kada je u pitanju izgradnja i održavanje infrastrukture i jer je većina poteza lokalne samouprave ograničena na „obećanja pred izbore“.

POVERENJE IZMEĐU PLANINSKOG STANOVNIŠTVA I PREDSTAVNIKA VLASTI SE MORA JAČATI UKOLIKO SE CILJA NA ZAUSTAVLJANJE NAPUŠTANJA PLANINSKIH DOMAĆINSTAVA I NEODRŽIVOG PONAŠANJA. POSTOJE TRI ELEMENTA U GRAĐENJU POVERENJA: KONZISTENTNOST U ODLUČIVANJU, JOŠ VEĆA ODLUČNOST U REALIZACIJI ODLUKA, I NAJBITNIJE – OBAVEZNO I AKTIVNO UKLJUČIVANJE STANOVNIŠTVA U PROCES DONOŠENJA ODLUKA.

Kategorije

Na osnovu predstavljenih kodova i potkategorija utvrđeno je i šest kategorija. Bez obaveze da se preklapaju u potpunosti ili delimično, ove kategorije su direktno povezane sa izvedenim kodovima, a u nekim slučajevima i u potpunosti jednake. U ovom odeljku će svaka kategorija biti predstavljena kroz uzroke kojim se mogu objasniti poželjne i nepoželjne pojave u planinskim područjima, prevashodno u

vezi sa njihovom demografskom strukturom, ali posredno i sa drugim elementima egzistencije u ovim specifičnim područjima. Izdvojenih šest kategorija su poljoprivreda, namena zemljišta, znanje (informisanost, veštine, kvalifikovanost), inovativnost, osećaj zavisnosti i motivacija.

Poljoprivreda je još uvek osnovna ekonomska delatnost u većini domaćinstava u planinskim područjima Srbije. Dok se neki aspekti decenijama nisu menjali, posebno kada je u pitanju modernizacija, s druge strane su prisutne i promene koje su prvobitno bile pokrenute u procesu urbanizacije, a zatim nastavile sa produbljivanjem usled demografskog starenja stanovništva. Sledeće odrednice pomažu razumevanje problema poljoprivrede u planinskim područjima Srbije, koje se potencijalno mogu ekstrapolirati i na druga ekonomske izazvana ruralna područja u zemlji:

- Napuštanje poljoprivredne proizvodnje;
  - Sužavanje ekonomske raznovrsnosti;
    - Usled starenja;
    - Usled napuštanja tradicionalnih ekonomskih aktivnosti i veština uvođenjem novih;
  - Pad poljoprivredne proizvodnje;
    - Usled proizvodnje hrane samo za sopstvene potrebe;
    - Usled demografskog starenja stanovništva;
    - Usled nestabilnosti prihodovanja;
    - Usled niske dostupnosti tržišta;
    - Usled klimatskih promena;
  - Pad agrobiodiverziteta;
  - Usled demografskog starenja stanovništva (napuštanje poljoprivredne proizvodnje).

Namena zemljišta, kao kategorija, povezana je usko sa poljoprivrednom proizvodnjom, te se uzroci pada poljoprivredne proizvodnje odnose i na promene u nameni zemljišta. Dakle, demografsko starenje stanovništva, nesigurni prihodi, klimatske promene i zapostavljanje tradicionalnih zbog novih ekonomskih aktivnosti, nabrajaju se kao uzroci i u slučaju spontane konverzije zemljišta iz poljoprivrednog u pašnjake ili šumsko zemljište. Evo ukratko strukture kategorije namene zemljišta:

- Promena namene zemljišta;
  - Napuštanje poljoprivrednog zemljišta;
    - Usled napuštanja tradicionalnih ekonomskih aktivnosti i veština uvođenjem novih;
    - Usled proizvodnje hrane samo za sopstvene potrebe;
    - Usled demografskog starenja stanovništva;
    - Usled nestabilnosti prihodovanja;
    - Usled niske dostupnosti tržišta;
    - Usled klimatskih promena;
- Promena vlasništva nad zemljištem;
  - Usled rasta atraktivnosti lokacija predviđenih prostornim planom za turizam.

Znanje se ispostavlja kao jedan od ključnih faktora za ostanak i opstanak stanovništva u planinskim selima Srbije. Pri tome, znanje ne podrazumeva samo znanje stečeno formalnim obrazovanjem, već štaviše i pre svega znanje o tome o pronalaženju pravovremenih informacija, sposobnost da se razumeju i primene veštine bitne za nove aktivnosti poput turizma, kvalifikovanost u specifičnim granama – najčešće u vezi sa turizmom. Planinska područja bi mogla da se unaprede u pogledu svesti lokalnog stanovništva o mogućnostima koje su im na raspolaganju, a ne koriste ih, kao i u pogledu znanja koje bi im omogućilo da kreiraju nove mogućnosti. Uz sve kapacitete da se situacija promeni, sadašnje stanje, kada je u pitanju znanje, u planinskim područjima Srbije oslikano je sledećim elementima:

- Prostorni planovi;
  - Nedovoljna informisanost o sadržini dokumenta;
- Mere podrške lokalne samouprave i državne uprave;
  - Izjednačavanje nadležnosti na lokalnom i nacionalnom nivou;
    - Usled nedovoljne informisanosti;
  - Mere podrške nisu aktivno korišćene;
    - Usled potpune neinformisanosti;
    - Usled nedovoljne informisanosti;
    - Usled nepoverenja prema lokalnoj samoupravi i državnoj upravi;

- Razvoj turizma;
  - Nedovoljna ekonomska znanja o razvoju;
  - Nedovoljno znanje o estetskoj i strateškoj strani razvoja.

Inovativnost planinskih područja Srbije je najočiglednije pogođena starosnom strukturom stanovništva. Svakako da je ova kategorija povezana i sa znanjem i informisanošću, ali bi primenom i najboljih metoda informisanja rezultati izostali jer se noviteti najsporije primaju i kreiraju među starijom populacijom (Greenhill, 2011). U okviru ove kategorije se izdvajaju sledeći uzroci:

- Starosna struktura stanovništva;
- Nedovoljna informisanost;
- Finansijske poteškoće za nabavljanje najnovijih tehnologija;
- Nedostatak veštine za primenu novih tehnologija i mašina.

Osećaj zavisnosti je karakterističan za zajednice koje su fizički odsečene od centara razvoja, pa samim tim gaje i pojačan utisak da se stvari razvijaju mimo njih. U slučaju stanovništva planinskih sela dodatni razlog potiče iz vremena socijalističkog uređenja u kojem je većina stvari imala status društvene imovine umesto da pripada pojedincu. Gubitkom potpore koju je nosila društvena (zajednička) imovina, većina se nije snašla u adaptaciji na sistem u kojem je svaka individua odgovorna za svoj uspeh i neuspeh. Usled toga, očekivanja od lokalne samouprave i državne uprave su iznad realnih, posebno ako se u obzir uzmu realni kapaciteti planinskih lokalnih samouprava. Dakle, razlozi za jak osećaj zavisnosti su:

- Nepristupačnost tržištu;
- Ukidanje zadruga koje su posredovale između pojedinaca i proizvođača;
- Nedovoljno znanje o mogućim individualnim potezima;
- Nedovoljno iskustva i nedostatak pravnog osnova u samoorganizovanju.

Motivacija se može posmatrati iz više uglova. Prvi ugao je motivacija za postupke stanovništva koji dovode do pozitivnih ishoda, drugi ugao su motivi za postupke stanovništva koje možemo posmatrati kao negativne, i treće su motivi stanovništva da ne preuzima ništa, čak iako nije zadovoljno postojećim stanjem. S obzirom da su prethodne kategorije ukazale na posledice osipanja stanovništva i visoka očekivanja stanovništva u planinskim selima od uprave, najznačajniji aspekt motivacije se odnosi na aspekte koje oni vide kao najbitnije da budu uređeni pre nego se može očekivati da će se demografska slika promeniti:

- Infrastruktura;
  - Putevi;
  - Škole;
- Ekonomski aspekt;
  - Niske cene poljoprivrednih proizvoda;
  - Modernizacija;
  - Finansijska pomoć;
  - Turizam kao komplementarna aktivnost tradicionalnoj poljoprivredi;
- Prostorno planiranje;
  - Propisane mere daju nadu u uspeh investicija;
  - Prodaja i kupovina zemljišta radi investiranja u turizam;
- Emocionalna percepcija;
  - Zdrava životna sredina;
  - Osećaj povezanosti sa mestom porekla;
  - Utisak nedostatka alternative za napuštanje ognjišta.

Zaključna razmatranja

Razgovor sa stanovnicima planinskih sela ukazuje na kompleksnost trenutne situacije, ali i mera koje bi morale da budu sistematski postavljene kako bi se mogle očekivati eventualne pozitivne promene. Sama priroda terena na kome žive, s jedne strane predstavlja prepreku za ujednačenost u infrastrukturnoj opremljenosti i udaljenost od tržišta, dok s druge strane upravo izolovanost i sa njom povezan viši kvalitet životne sredine predstavljaju osnovne razloge za zadržavanje stanovništva u planinskim selima.

Iz analize intervjua se takođe uviđa da njihova izolovanost takođe utiče na izrazito spor proces modernizacije, te se ekonomija srpskih planinskih sela još uvek primarno bazira na poljoprivrednoj proizvodnji. Uprkos tome, teško je prepoznati polet, novitete i inovacije u toj proizvodnji, već nasuprot, nju karakterišu umrtvljenost i pad u kvalitetu i kapacitetu. S tim u vezi su svakako i demografske promene, koje su urbanizacijom države dovele do pražnjenja najvitalnijeg stanovništva, ostavljajući za sobom generaciju svojih roditelja.

Starenje stanovništva je, kako je analiza pokazala, u osnovi većine problema, a u stadijumu u koji je dospela, danas predstavlja i jednu od najozbiljnijih prepreka

za promenu na bolje. Kapacitet stanovništva koje sada živi u planinskim selima u Srbiji toliko je već oslabljen da se, u skladu sa njihovim očekivanjima, mora reagovati spolja – egzogenim merama. Pored mera finansijske podrške i kreiranja održivog i konzistentnog sistema, potrebno je paralelno raditi i na osnaživanju znanja, veština i učešća lokalnog stanovništva u odlučivanju i kreiranju budućnosti.

Teorija koja se prepoznaje u analiziranom materijalu i dobijenim kategorijama zapravo govori sledeće:

DEMOGRAFSKE PROMENE U PLANINSKIM PODRUČJIMA SRBIJE SU PROŠLE FAZU U KOJOJ SU BILE UZROKOVANE (URBANIZACIJOM), A SADA SU VEĆ U FAZI U KOJOJ IMAJU ULOGU UZROKA, ŠTO SE MOŽE SUBLIMIRATI U PROBLEMU DEMOGRAFSKOG STARENJA STANOVNIŠTVA (NISKE STOPE FERTILITETA I NATALITETA, OPADAJUĆI PRIRODNI PRIRAŠTAJ I BROJ STANOVNIKA KAO DIREKTNI UZROČNICI PADA PROIZVODNJE, AGROBIODIVERZITETA, KONKURENTNOSTI PLANINSKIH PROIZVODA, ITD). DA BI DOŠLO DA POZITIVNIH PROMENA U DEMOGRAFSKOM I EKONOMSKOM POGLEDU, NEOPHODNE SU EGZOGENE MERE KOJIMA ĆE SE OSNAŽITI RAZVOJNI KONTEKST, ALI I KAPACITET LOKALNOG STANOVNIŠTVA ZA SAMOORGANIZACIJU, UČEŠĆE U ODLUČIVANJU I PREUZIMANJE ODGOVORNOSTI.

Sudeći prema izjavama stanovnika planinskih područja u Srbiji, literaturi, primerima iz razvijenih alpskih zemalja i nizu strateških i planskih dokumenata u Srbiji, turizam je aktivnost koja ima potencijal da zameni tradicionalni primat poljoprivrede kao osnovne, često i jedine, ekonomske delatnosti u planinskim selima. Svakako, razvoj turizma se u većini izvora navodi kao komplementarna delatnost poljoprivrednoj proizvodnji, a ne kao delatnost koja će biti usamljena. Imajući u vidu ovu činjenicu, kao i činjenicu da je očuvanje tradicionalnih oblika privređivanja i proizvodnje krucijalna za očuvanje kulture i običaja, čini se da tema turizma ima značajno mesto u kontekstu planinskih područja Srbije. Radi boljeg razumevanja problema, sledeće poglavlje će se baviti aspektom turizma u planinskim područjima Srbije i njihovim relacijama sa demografskim promenama.

Transformacija iz poljoprivrednog u turistički kraj – selo Kremna na Tari, Grad Užice
Stara kuća je naseljena samo u toplijoj polovini godine – selo Starac kod manastira Prohor Pčinjski,
opština Bujanovac
Autor fotografija: Marijana Pantić

Tradicija – monah manastira Sopoćani sa stadom, Grad Novi Pazar
Snalažljivost – meštanka sela Preslap i krava sa „letnjim“ saonicama, opština Crna Trava
Autor fotografija: Marijana Pantić

TURIZAM KAO NOVI NOSILAC RAZVOJA U PLANINSKIM PODRUČJIMA SRBIJE – ULOGA U UBLAŽAVANJU DEMOGRAFSKIH PROMENA I PODSTICANJU ZAPOŠLJAVANJA

Poljoprivredna proizvodnja je u Srbiji bila, a u nekim jedinicama lokalne samouprave, uključujući i planinska područja, ostala osnovna delatnost stanovništva. U malom broju domaćinstava poljoprivredna proizvodnja ima komercijalni karakter, ali u većini planinskih naselja ima samo ulogu proizvodnje hrane za sopstvene potrebe, uz eventualni i nezatni udeo proizvoda koji se prodaju. Dakle, proizvodnja u maloj razmeri nije dovoljna da bi poljoprivreda imala ulogu stalnog prihodovanja, što obeshrabruje stanovnike planinskih sela da se u njima zadržavaju. Taj proces depopulacije je počeo sredinom XX veka (Stojanović, 1990) i još je aktuelan.

Paralelno sa depopulacijom praćenom padom fertiliteta, nataliteta i demografskim starenjem, neke jedinice lokalne samouprave u Srbiji su sedamdesetih godina XX veka bile odabrane za razvoj planinskih turističkih centara (Dabić, Mitrović, Milijić, 2002). Njihova namena je bila otvaranje novog turističkog proizvoda u zemlji, koji bi pored šetnje i ruralnog turizma posetiocima omogućio i skijanje. Ali i pokretanje lokalnih ekonomija koje će se zasnovati na novoj aktivnosti (Milijić, Banićević, Krunić, 2008; Milijić, Marić, Bakić, 2010; Milijić, 2015). Iako finansijske okolnosti nisu dozvolile da se ovaj zamajac proširi na više planina i lokalnih samouprava, u razvoju turizma i prostornom planiranju, ne samo u Srbiji, turizam je dobijao sve značajniju ulogu u planinskoj privredi (BDMRRC, 2002; Dabić, Mitrović, Milijić, 2002; Brewer Lama, Sattar, 2004; Price, Jansky, Iatsenia, 2004; Bogdanov, 2007; Pantić, Živanović Miljković, 2010; PPRS, 2010; Maksin et al, 2011; Panov, Taleska, Dimeska, 2013; Hoffman, Price, 2014; Eurac research, 2019). U prilog tome govore i primeri prostornih planova kreirani u poslednjih petnaest godina (Prostorni plan područja posebne namene „Vlasina“, 2004; PPRS, 2010; Prostorni plan područja posebne namene Nacionalnog parka Kopaonik, 2016), kao i činjenica da su planinski centri, posebno skijaški, jedni od najbrže rastućih vrsta turizma kako u Zapadnoj Evropi, tako i u regionu Balkana (Milijić, 2010).

Dakle, tradicionalna poljoprivreda i kasnije razvijani turizam predstavljaju komplementarne aktivnosti koje mogu doprinosti jedna drugoj (Genovese et al, 2017). Ovim se uvodi turizam kao nosilac privrednih delatnosti kojem proizvodnja poljoprivrednih proizvoda na tradicionalan način omogućava autentičnost ponude i distinkciju u poređenju sa turističkom ponudom bilo kog drugog turističkog centra. Zahvaljujući turizmu, opstaje i tradicionalna proizvodnja, a sa njom i običaji, propratni zanati i nasleđe. Uvođenjem turizma kao nove aktivnosti otvaraju se nova radna mesta, a i poljoprivredna proizvodnja postaje svrsishodnija, i praktično joj se nude potrošači, odnosno tržište u neposrednoj

blizini. Ovo je prepoznato i od strane stanovništva koje je intervjuisano u svrhu analize izložene u prethodnom poglavlju, što je razlog više da stanovnici seoskih planinskih naselja ostanu na svojim ognjištima i time ublaže posledice demografskih promena.

U ostatku poglavlja će biti izložena metodologija kojom su proverene veze između pokazatelja razvoja turizma, zapošljavanja i demografskih promena u planinskim područjima Srbije. S obzirom da se analiza bazira na nizu studija slučaja, prikazu korelacione analize će prethoditi kratak prikaz demografske strukture odabranih lokalnih samouprava i planinskih turističkih punktova/centara. Naposljetku će biti predstavljeni zaključci.

Primenjena metodologija

Kao što je najavljeno, ovaj segment istraživanja se bazira na studijama slučaja. Zbog prirode ove monografije i definicije planinskih područja date na početku knjige, i ovde se vodilo računa da analiza obuhvati turističke punktove/centre¹¹ iznad 600 m nadmorske visine, koje ovde nazivamo planinski turistički centri. Dakle, radi jezičke jednostavnosti, ovde će korišćenjem termina „planinski turistički centar“ biti obuhvaćeni i planinski turistički punktovi. Drugi cilj u odabiru je bio obuhvatiti uspešnije primere planinskog turizma, kako bi rezultati tražene veze između turizma, zaposlenosti i demografske strukture bila očigledniji. Zbog toga je u odabiru studija slučaja vođeno računa da one predstavljaju lokacije na kojima je turističko-skijaška aktivnost razvijena planski i sistematski. Dakle, uzeti su u obzir samo oni skijaški centri koji pored jedne ili više ski-staza nude i smeštajne kapacitete. Prema datim kriterijumima u odabir je ušlo dvanaest planinskih turističkih centara – Besna kobila, Crni vrh, Divčibare, Golija, Goč, Kopaonik, Rajkovo, Rtanj, Stara planina, Tara – Mokra Gora, Zlatar i Zlatibor.

Kako ovoga puta nije u pitanju kvalitativni pristup, već kvantitativni, bilo je potrebno odrediti precizan teritorijalni obuhvat za koji će važiti analizirani podaci. Pošto je statistika za planinske turističke centre u godišnjem izveštavanju Republičkog zavoda za statistiku ograničena samo na nekoliko parametara razvoja turizma, za potrebe ove analize je bilo neophodno odabrati drugi teritorijalni nivo. Radi dobijanja rezultata koji će najviše odgovarati nivou planinskih turističkih centara, za teritorijalne jedinice su odabrane jedinice lokalne samouprave tj. opštine i gradovi, jer su najmanje teritorijalne jedinice za koje su dostupni podaci za sve tri fokusne sfere – turizam, zapošljavanje i stanovništvo. Tako su zapravo planinski turistički centri analizirani kroz jedinice lokalnih samouprava kojima pripadaju (Tabela 5).

---

¹¹ Turistički punktovi se razlikuju od turističkih centara prema kapacitetu i složenosti opšte infrastrukturne opremljenosti. Prema standardu primenjenom u Srbiji, planinski punktovi su manji, dok planinski centri imaju smeštajne kapacitete preko 2.000 ležaja i veći opseg infrastrukture.

S obzirom da su statistička analiza i razgovori sa stanovništvom pokazali da se demografski problem planinskih područja u Srbiji svodi na starosnu strukturu i emigracije, u ovom poglavlju su za analizu demografskih parametara odabrani broj stanovnika i indeks starenja. Zaposlenost je analizirana kroz udeo radnog stanovništva u ukupnom broju stanovnika i kroz stopu nezaposlenosti (broj nezaposlenih na 1.000 stanovnika). Konačno, za analizu turističkog razvoja je uzet niz parametara, i to: udeo zaposlenih u turizmu (zaposleni u restoranima i hotelima), broj turista na 1.000 stanovnika, udeo domaćih turista u ukupnom broju turista, udeo noćenja domaćih turista u ukupnom broju noćenja turista i visina investicija u turizam (osnovne investicije u nova osnovna sredstva – usluge smeštaja i ishrana). U cilju dobijanja rezultata iz najažurnijih podataka, analiza je rađena za svaki nabrojani parametar u desetogodišnjem nizu – 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016. i 2017. godina.

Tabela 5: Planinski turistički punktovi/centri kao studije slučaja i jedinice lokalne samouprave kojima pripadaju

Planinski turistički punkt/centar	Jedinica lokalne samouprave
Besna kobilica	Vranje
Crni vrh	Bor
Divčibare	Valjevo
Golija	Ivanjica
	Novi Pazar
Goč	Kraljevo
	Vrnjačka Banja
Kopaonik	Brus
	Raška
Rajkovo	Majdanpek
Rtanj	Boljevac
Stara planina	Knjaževac
Tara - Mokra Gora	Užice
	Bajina Bašta
Zlatar	Nova Varoš
Zlatibor	Čajetina

Izvor: autor.

U pitanju je kvantitativna analiza u dva koraka. U prvom koraku su deskriptivnom statistikom predstavljene odabrane jedinice lokalnih samouprava, ukazujući na postojeće trendove na polju demografskog, ekonomskog i posebno turističkog razvoja. Ovom koraku je pridružena i deskriptivna interpretacija podataka na

nivou svih analiziranih opština i gradova. Većina analiziranih parametara, osim broja stanovnika i investicija u turizam, bila je izražena u relativnim, umesto u apsolutnim vrednostima, kako bi se osigurala uporedivost podataka između velikih i malih jedinica lokalnih samouprava. U drugom koraku su podaci bili podvrgnuti korelacionoj analizi, gde su u korelacionoj matrici testirane međusobne veze između svih odabranih parametara. Relativne vrednosti parametara, a u slučaju broja stanovnika i investicija i apsolutne vrednosti parametara, prvo su standardizovane, a tek onda korišćene u korelacionoj analizi. Ovim postupkom se ciljalo na ublažavanje velikog dijapazona vrednosti u slučaju jedinica lokalnih samouprava različite veličine. Korelaciona analiza za sve ranije nabrojane parametre u domenu stanovništva, zapošljavanja i turizma sprovedena je na nivou svake jedinice lokalne samouprave ponaosob, a zatim i na podacima agregiranim na nivou svih studija slučaja zajedno. Agregiranje podataka nije bilo jednako za sve parametre, i to zbog tipa izvornih podataka koji su preuzeti iz statističkih izveštaja. Oni podaci za koje statistički izveštaji pružaju apsolutne vrednosti, sumirani su za sve studije slučaja, pa tek onda relativizovani, standardizovani i analizirani. Međutim, na podacima koji su u statističkim izveštajima prikazani u vidu relativnih vrednosti, standardizacija parametara je vršena na prosečnoj vrednosti za sve studije slučaja zajedno.

Oba elementa korelacione analize su imala ulogu. Osnov za razumevanje veza između analiziranih parametara imala je korelaciona analiza na nivou agregiranih podataka, dok su korelacione analize na svakom slučaju zasebno olakšale interpretaciju i razumevanje rezultata, pri tome i potvrđujući rezultat na globalnom nivou. S obzirom da je u igri bilo devet parametara, ovde su predstavljene samo korelacije od značaja: veoma jake (preklapanje 90% i više), jake (preklapanje od 80% do 90%) i indikativne (preklapanje od 70% do 80%).

Postoji nekoliko prepreka u interpretaciji rezultata ove korelacione analize. Neke od analiziranih opština i gradova sadrže dva umesto jednog planinskog turističkog centra, dok druge pored planinskog centra na svojoj teritoriji obuhvataju i banjski centar koji je na nižoj nadmorskoj visini. U slučajevima gradova, njihovi administrativni centri tj. gradska naselja takođe predstavljaju turističke centre, tako da rezultati analizirani na nivou jedinica lokalnih samouprava mogu delimično odražavati i turističku aktivnost i demografsku sliku gradskog, a ne planinskog turističkog centra. Kao što je ranije napomenuto, ovaj problem se pokušao prenebregnuti interpretacijom i izdvajanjem pojedinačnih slučajeva. Drugo ograničenje se odnosi na prijavu broja noćenja turista za koja se smatra da ugostitelji ne prijavljuju u potpunosti, a vlasnici nekategorisanih objekata ne prijavljuju uopšte. Ovaj problem se može smatrati eliminisanim samo pod pretpostavkom da je stepen neprijavljenih noćenja iz godine u godinu sličan, te da se može makar utvrditi trend i postići uporedivost između jedinica lokalnih samouprava.

Statističko-deskriptivna analiza studija slučaja¹²

Demografski pokazatelji

U periodu od 2007. do 2017. godine, broj stanovnika je opao u velikoj većini analiziranih jedinica lokalne samouprave. Štaviše, u većini slučajeva broj stanovnika je bio u kontinuiranom padu iz godine u godinu. Gledano na nivou svih studija slučaja zajedno, gubitak stanovništva u ovom desetogodišnjem periodu iznosi gotovo 6%, gde su najekstremniji slučajevi Nova Varoš, čija je populacija umanjena za 11,3%, Boljevac, koji je izgubio 19,1% i Majdanpek, koji je ostao bez 21,2% stanovništva.

U smislu prekida kontinuiranog opadanja stanovništva iz godine u godinu, izuzeci su opštine Čajetina, Vrnjačka Banja i grad Kraljevo. U slučaju opštine Čajetina, čija se ekonomija zaista bazira na turističkom razvoju, broj stanovnika je opao u periodu od 2007. do 2017, ali je ipak i jedina studija slučaja u kojoj je broj stanovnika od 2015. godine nadalje rastao, uvećavajući se za 1,2%. Za razliku od ovog slučaja u kojem se uvećanje broja stanovnika može pripisati ekonomskom rastu, uvećanje broja stanovnika u opštini Vrnjačka Banja i gradu Kraljevu u 2011. godini pripisuje se metodološkim izmenama u popisivanju stanovništva koje su uvedene sa popisom 2011. godine, a na osnovu kojeg su interno raseljena lica sa Kosova i Metohije po prvi put popisana kao stacionarno stanovništvo. Kraljevo i Vrnjačka Banja, kao gradski centri fizički najbliži administrativnoj granici Kosova i Metohije, bili su najatraktivniji kao destinacije za raseljena lica, što ukazuje da je uvećanje broja stanovnika bazirano isključivo na mehaničkoj komponenti, a ne na porastu prirodnog priraštaja ili fertiliteta. Bez obzira na ovaj porast uzrokovan fiktivno usled metodoloških prilagođavanja, broj stanovnika u obe studije slučaja je u 2017. godini ipak bio niži nego u 2007. (za 0,3% u gradu Kraljevu i 0,5% u Vrnjačkoj Banji). Jedini istinski izuzetak, koji znači da je broj stanovnika u datom periodu uvećan i praktično bio u konstantnom rastu, jeste Grad Novi Pazar. U analiziranom desetogodišnjem periodu broj stanovnika je porastao za 12,4%.

Kada je u pitanju starosna struktura stanovništva merena indeksom starenja¹³, između 2007. i 2017. godine starost stanovništva odabranih studija slučaja je porasla za 54,3 indeksne jedinice – sa 114,1 na 168,4). Imajući u vidu da se

---

¹² Osim ako nije drugačije naznačeno, svi proračuni u ovom odeljku knjige se baziraju na sledećim statističkim publikacijama: Opštine u Srbiji 2008 (RZS, 2009), Opštine u Srbiji 2009 (RZS, 2010a), Opštine u Srbiji 2010 (RZS, 2010b), Opštine i regioni u Republici Srbiji 2011 (RZS, 2011), Opštine i regioni u Republici Srbiji 2012 (RZS, 2012a), Opštine i regioni u Republici Srbiji 2013 (RZS, 2013), Opštine i regioni u Republici Srbiji 2014 (RZS, 2014c), Opštine i regioni u Republici Srbiji 2015 (RZS, 2015), Opštine i regioni u Republici Srbiji 2016 (RZS, 2016), Opštine i regioni u Republici Srbiji 2017 (RZS, 2017), Opštine i regioni u Republici Srbiji 2018 (RZS, 2018).

¹³ Odnos broja stanovnika od 60 i više godina i broja stanovnika mlađeg od 20 godina. Ili $No(60 \text{ i više})/No(0-19)*100$.

populacija sa indeksom preko 40 smatra populacijom u starenju (Census, 2011), jasna je indicija da ovaj proces u slučaju odabranih jedinica lokalnih samouprava raste eksponencijalno. Kao što je predstavljao izuzetak u kretanju broja stanovnika, tako da je i ovde Novi Pazar najoptimističniji primer u kojem je indeks starenja porastao za 10,4 indeksne jedinice i u kojem je indeks starenja 2007. i 2008. godine bio ispod 40 (39,0 i 39,8 respektivno). Sledeći „pozitivan“ primer je grad Vranje, u kojem je indeks starenja u 2007. godini bio 75,4, a na kraju posmatranog perioda 119,2.

Najviši indeks starenja ima opština Knjaževac, što potvrđuju podaci i sa početka i sa kraja posmatranog perioda. Sa 214,6 vrednosti je porasla na 254,7. Mereno prema brzini porasta indeksa, opština Nova Varoš se izdvaja kao najprogresivniji primer, gde je vrednost u 2007. godini bila 113,7, a u 2017. godini već 218,4 indeksne jedinice. Posmatrajući tranziciju iz godine u godinu, prelaz između 2011. i 2012. godine je doneo najveće promene, što se moguće može povezati sa ranije pomenutim izmenama metodologije u popisu stanovništva. U svakom slučaju, indeks relativno stabilno raste u slučaju svih jedinica lokalnih samouprava, bez obzira da li se radi o optimističnijim ili manje optimističnim primerima.

Pokazatelji zaposlenosti

Udeo radne populacije (15-64 godine starosti) u ukupnom stanovništvu analiziranih opština i gradova ne pokazuje jasan trend. U svakom slučaju, zabeleženi porasti i padovi ne prevazilaze 5% razlike kada se uporedi svih deset analiziranih godina. Zakonitost koja se ipak može prepoznati jeste da je u pet studija slučaja udeo radne populacije rastao do 2011. godine (Bor, Majdanpek, Novi Pazar, Vrnjačka Banja i Čajetina), a u ostalih jedanaest je rast trajao do 2012. godine, nakon čega je usledilo opadanje udela u svim opštinama i gradovima. Na kraju analiziranog perioda, jedino je opština Knjaževac imala ispod 60% radne populacije (59,2%), nasuprot Valjevu gde je taj udeo iznosio 66,8%. Ako se posmatraju samo početna i krajnja godina, opštine Brus, Boljevac i Novi Pazar praktično nisu ni zabeležile promenu udela.

Ako se izađe iz okvira desetogodišnjeg perioda koji je postavljen kao osnova metodologije ovog poglavlja, i uporede se apsolutni brojevi radnog stanovništva u studijama slučaja u poslednja dva popisa (2002. i 2011. godine), dolazi se do rezultata da apsolutni broj pojedinaca između 15 do 64 godine uglavnom opada (RZS, 2002b; RZS, 2014a). Pad je evidentan na zbirnom nivou odabranih opština i gradova, kao i u većini pojedinačnih slučajeva. S jedne strane se broj radne populacije uvećao u Kraljevu (3,4%), Vrnjačkoj Banji (5,8%) i Novom Pazaru (18,3%), dok se u ostalih jedanaest opština i gradova u proseku smanjio za 10,5%, sa ekstremima u Novoj Varoši (17,6%) i Majdanpeku (20,3%).

Zaposlenost ćemo ovde posmatrati kroz stopu nezaposlenosti. Izraženo u broju nezaposlenih na 1.000 stanovnika, stopa nezaposlenosti je opala u većini studija slučaja, osim u Boljevcu, gde je porasla sa 68 na 83, i Brusu, sa uvećanjem sa 104 na 132. Najveći pad nezaposlenosti zabeležen je u Novom Pazaru (za 43), zatim u Vrnjačkoj Banji (za 42), Užicu, Raškoj (za 38) i Novoj Varoši (za 36). Ipak, i pored najznačajnijeg pada, stopa nezaposlenosti je na kraju posmatranog perioda bila najviša u Novom Pazaru (174), kao i u 2007. godini. Nasuprot ovome, Čajetina je kroz čitav vremenski period od 2007. do 2017. godine imala najnižu stopu nezaposlenosti – 48 u 2007, najvišu (56) u 2014. i konačno najnižu (37) u 2017. godini. Ipak, korisno je primetiti da promena stope zaposlenosti nema stabilan trend, te bi ove indikacije trebalo pratiti u budućnosti.

Udeo zaposlenih u turizmu je u pet jedinica lokalnih samouprava opao za 0,1% do 3,7% (Raška, Čajetina, Boljevac, Bajina Bašta i Vranje), u Majdanpeku je udeo ostao isti, dok je u većini opština i gradova zabeležen rast za 0,5% (Bor) do 5,2% (Brus). U proseku, udeo zaposlenih u turizmu raste, ali taj rast ipak nema stabilan nego varijabilan trend: uopšteno govoreći, udeo je rastao od 2007. do 2010, zatim stagnirao do 2014, i nakon toga nastavio da raste. Udeo zaposlenih u turizmu je na početku posmatranog perioda bio viši od 10% samo u tri studije slučaja, što se kao rezultat zadržalo sve to 2017. godine. Opštine u kojima je udeo zaposlenih u turizmu najviši su Vrnjačka Banja (12,8%), Raška (13,1%), i Čajetina (22,7%). Kuriozitet predstavlja činjenica da je udeo zaposlenih u turizmu u dve od tri opštine sa najvećim udelom zaposlenih u toj industriji opao u 2017. u odnosu na 2007. Tako je u Raškoj udeo opao sa 13,2% na 13,1%, a u Čajetini sa 22,9% na 22,7%.

Pokazatelji turističkog razvoja

U većini analiziranih jedinica lokalne samouprave broj turista na 1.000 stanovnika je rastao do 2010. godine, nakon čega je varirao u zavisnosti od slučaja do slučaja do 2014. (u nekoliko slučajeva do 2015), da bi na kraju počeo da raste. U ovako postavljenom šablonu izdvajaju se dva grada – Užice i Kraljevo. U slučaju grada Užica, broj turista je suptilno rastao kroz čitav posmatrani period, dok je u Kraljevu broj u 2015. i 2016. opadao. Gledano globalno na nivou svih studija slučaja zajedno, broj turista je blago fluktuirao do 2014, kada je bilo 870,2 turista na 1.000 stanovnika, nakon čega usleđuje značajniji rast ka 2017. godini, u kojoj je zabeležno 1.193,2 turista.

Među jedinicama lokalne samouprave koje su zabeležile pad broja turista u 2017. godini u poređenju sa 2007. godinom su Bajina Bašta, Ivanjica, Kraljevo i Majdanpek. Među njima je pad bio najveći u Ivanjici, gde se broj turista smanjio za nešto više od 14%. Izuzetnim uspehom se ne mogu pohvaliti ni Užice i Kraljevo u kojima je porast zabeležen, ali manji od 1%, posebno u poređenju sa većinom ostalih jedinica lokalnih samouprava u kojima je broj turista porastao za više od 50%. Prelazni slučajevi su Bor i Vranje, sa nešto ispod 15% porasta.

Poredeći studije slučaja u periodu od 2007. do 2017. i 2014. i 2017, najbolje rezultate je dostiglo Valjevo i Boljevac, dok se Knjaževac najbolje kotira, posmatrano u rasponu od celokupnih deset godina (231,1%). Period nakon 2014. godine je najefikasnije iskoristila opština Nova Varoš, koja je postigla najjači zamajac od 102,4% u porastu broja turista na 1.000 stanovnika. U 2017. godini, najbolji plasman su imale Čajetina (13.529 turista na 1.000 stanovnika) i Vrnjačka Banja (8.231). Ove dve opštine su i u desetogodišnjem periodu u proseku imale najveći broj turista. Na suprotnom kraju lestvice su bili Vranje, Novi Pazar i Kraljevo, koji su imali ispod 200 turista na 1.000 stanovnika, kao i Bor koji je imao najniži prosek, gledano u desetogodišnjem periodu.

Opšti trend po pitanju raspodele udela domaćih i stranih turista govori da atraktivnost planinskih centara u Srbiji raste u očima gostiju iz inostranstva. Valjevo i Nova Varoš su izuzeci jer je u njihovom slučaju zabeležen nagli porast udela domaćih turista od 2014. godine. Na to ukazuju podaci kada se prati kretanje udela, međutim kada se posmatra sam udeo, očigledno je da mesta za unapređenje ima mnogo: udeo domaćih turista je znatno iznad udela stranih u većini analiziranih opština i gradova. Najviši udeo stranih turista, zabeležen je u Novom Pazaru u 2016. godini, dok je u slučaju ostalih godina i ostalih opština/gradova, udeo domaćih turista iznad 80%. U najnezavidnijem položaju su Bajina Bašta i Ivanjica, koje u celokupnom desetogodišnjem periodu nisu imale više od 10% stranih turista. U proseku za posmatranih deset godina, jedino su Užice, Kraljevo i Novi Pazar imali više od 20% stranih turista. Nejasna politika turističkog razvoja se može naslutiti u slučaju Boljevca, Vranja i Knjaževca, u kojima se trend udela domaćih i stranih turista konstantno menja. Ne mnogo stabilnija situacija je u Novom Pazaru, gde su razlike u udelu domaćih turista varirale u dijapazonu od skoro 20%.

Analogno odnosu udela domaćih i stranih turista, menja se i udeo njihovih noćenja. Dakle, udeo noćenja domaćih turista u planinskim jedinicama lokalne samouprave opada, što ukazuje na porast noćenja stranih turista. Takođe je i udeo domaćih noćenja mnogo veći od udela noćenja stranih turista, a zapravo je u svim studijama slučaja udeo domaćih noćenja bio preko 80% tokom svih godina analiziranog perioda. Uz to je bitno naglasiti da je trend najviše varirao u opštinama Bajina Bašta, Ivanjica i Nova Varoš, dok je u Valjevu udeo noćenja domaćih turista prvo pao za oko 10% u 2013. godini, a zatim počeo da raste.

Kada su u pitanju investicije u turizam, godišnji statistički izveštaji nude pregled za aspekt osnovnih investicija u nova osnovna sredstva u sektoru usluga smeštaja i ishrane, te su kao takvi korišćeni u ovoj analizi. Rezultati u praćenju trenda investicija ukazuju na nejasan trend, a samim tim i moguće odsustvo jasno postavljene politike turističkog razvoja na lokalnom nivou. U većini analiziranih opština i gradova investicije variraju u toj meri, da čak ni uprosečene na nivou

svih opština i gradova zajedno ne daju predvidljiv trend. Uz manje fluktuacije variraju do 2012. godine u kojoj dolazi do najvećeg skoka u investiranju, a zatim u proseku opadaju sa nešto manje značajnim skokom u 2015. godini. U poslednje dve analizirane godine, investicije na nivou svih studija slučaja imaju opadajući trend.

U slučaju opštine Boljevac, investicija u turizam nije bilo u toku analiziranog perioda, u opštini Majdanpek od 2010. godine, u opštini Nova Varoš od 2011, a u Gradu Novom Pazaru od 2016. godine. Najistaknutije jedinice lokalne samouprave su Bor, Knjaževac, Kraljevo, Raška i Čajetina, ali se i među njima mogu napraviti očigledne razlike. Naime, Bor i Knjaževac su imale jako niske investicije na početku posmatranog perioda, dok su se kasnije skromno uvećale. Kraljevo je slučaj u kojem su startne investicije takođe bile niske, ali su zato na kraju posmatranog perioda značajno porasle. Konačno, opštine Raška i Čajetina su, sudeći prema ovom parametru, najstabilnije studije slučaja u smislu permanentnosti njihovog održavanja kroz godine i visinu u poređenju sa drugim jedinicama lokalnih samouprava. Ovo se posebno odnosi na opštinu Raška.

Zavisnost između demografskih promena, ekonomskog razvoja i razvoja turizma

Osnovu ovog odeljka čine rezultati korelacione analize između svih ranije pobrojanih parametara i to na zbirnom nivou za sve predstavnike jedinica lokalnih samouprava sa planinskim turističkim centrima. Najveći značaj je dat utvrđenim zavisnostima visokog stepena jačine, dok su slabe veze komentarisane samo u slučaju neočekivanih rezultata. Ovde se predstavljene jake veze odnose na izuzetno jake zavisnosti, sa preko 90% preklapanja, zatim jake zavisnosti sa 80-90% preklapanja i indikativne zavisnosti sa 70-80% preklapanja. Korelaciona analiza između odabranih parametara je rađena po istom principu i na pojedinačnim slučajevima opština i gradova, što je takođe upotrebljeno za interpretiranje rezultata, posebno za shvatanje razlika između jedinica lokalnih samouprava koje u velikoj meri odskaču po populacionoj veličini, broju i tipu turističkih centara.

Kao što se i može očekivati, najjače zavisnosti su identifikovane između parametara koji su srodni, odnosno pripadaju istoj grupi (npr. demografskoj). Tu se dakle izdvajaju jake veze između udela domaćih turista i udela broja noćenja domaćih turista kao jedan primer, i jake veze između ukupnog broja stanovnika i indeksa starenja kao drugi primer. Priroda prve zavisnosti je logična i indicira da se uvećanjem udela domaćih turista uvećava i udeo noćenja domaćih turista. Pak, druga uočena zavisnost je nešto informativnija i ukazuje na činjenicu da manje jedinice lokalnih samouprava imaju starije stanovništvo i da se populacija jedne opštine ili grada smanjuje sa porastom demografske starosti.

Prva izuzetno jaka zavisnost između parametara koji pripadaju različitim grupama jeste zavisnost između indeksa starenja s jedne strane i udela domaćih turista i udela broja noćenja domaćih turista s druge strane. Njihova zavisnost se pokazala kao negativna i ima posebnu informativnu vrednost. Ova zavisnost je komplementarna sa indikativnom zavisnošću između ukupnog broja stanovnika i takođe udela domaćih turista i njihovih noćenja – a koji su pozitivno zavisni. Kada se ovi rezultati ukrste sa prethodno predstavljenom zavisnošću između indeksa starenja i ukupnog broja stanovnika, zaključuje se da manje jedinice lokalnih samouprava imaju veći udeo stranih turista. U slučaju analize konkretnih opština, pokazano je da opštine u kojima najveće naselje nema naročitu populacionu veličinu i čija se ekonomija bazira pre svega na turističkim centrima, imaju veći udeo stranih turista nego gradovi. Ovo zapažanje zaslužuje pažnju u budućoj elaboraciji i istraživanju jer, kao što je već naznačeno, pokazala se kao stabilna zavisnost kako u zbiru, tako i u pojedinačnim slučajevima opština i gradova.

U nizu izuzetno jakih zavisnosti je prepoznata još jedna – zavisnost između udela radne populacije u ukupnom broju stanovnika i broj turista na 1.000 stanovnika. Ova zavisnost ukazuje na to da zajednice sa višim nivoom udela radne populacije imaju manji broj turista. Ipak, pri daljoj elaboraciji ove zavisnosti trebalo bi zadržati poseban oprez zbog toga što je analiza pojedinačnih slučajeva pokazala da fluktuacija udela radnog stanovništva nije značajna (u rasponu do 5%) i ne pokazuje stabilan trend.

Jaka zavisnost je pronađena između udela radnog stanovništva zaposlenog u turizmu i broja turista na 1.000 stanovnika. Ova zavisnost je pozitivna, kao što bi i bilo očekivano. Dakle, udeo zaposlenih u turizmu raste sa porastom broja turista. U prilog potvrdi ove zavisnosti ukazuje i indikativna zavisnost koja ukazuje da ukupan broj stanovnika opada kada broj turista raste; kao i da porast zaposlenosti raste paralelno sa brojem turista. Ovakva konstelacija zavisnosti je u saglasnosti i sa ranijim zapažanjem da su manje jedinice lokalnih samouprava uspešnije u turizmu nego veće, kao i da su turizam i zaposlenost u planinskim opštinama i gradovima u pozitivnoj sprezi.

Pored značaja potvrde da razvoj turizma ima veze sa pozitivnim tokovima u zapošljavanju, kao i da može zavisiti od demografske strukture stanovništva, korelaciona analiza sprovedena na planinskim opštinama i gradovima zbirno i pojedinačno ukazala je i na druge rezultate (ukazne zavisnosti). Naime, iako analiza nije pokazala dovoljno značajnu zavisnost između nekih parametara, i odsustvo veze govori za sebe i navodi na nova pitanja i buduća istraživanja. Tako se na primer pokazalo da kretanje udela zaposlenih u turizmu nije povezano sa opštom stopom zaposlenosti, da investicije u turizam ne znače nužno i više zaposlenih u turizmu, kao ni da broj turista ne zavisi od investicije u turizam. Razlog zbog kojeg parametar investiranje u turizam ne pokazuje očekivane

rezultate, a ni bitnu zavisnost sa drugim parametrima, može se pripisati eventualnim manjkavostima u sistemu prikupljanja vrednosti za statistički izveštaj. Drugo objašnjenje bi moglo biti da atraktivnost neke destinacije za turiste ne leži jedino u turističkoj infrastrukturi (smeštajni kapaciteti i restorani) već pre od opštih investicija u putnu infrastrukturu, kulturne događaje (manifestacije, muzeje, izložbe) ili od datih prirodnih vrednosti.

Poređano po stupnjevima, rezultati se mogu predstaviti i na sledeći način:

- Izuzetno jaka zavisnost:
  - Ukupan broj stanovnika – indeks starenja (negativna);
  - Indeks starenja – udeo domaćih turista (negativna);
  - Indeks starenja – udeo noćenja domaćih turista (negativna);
  - Udeo radne populacije – broj turista na 1.000 stanovnika (negativna);
- Jaka zavisnost:
  - Udeo radnog stanovništva zaposlenog u turizmu – broj turista na 1.000 stanovnika (pozitivna);
- Indikativna zavisnost:
  - Ukupan broj stanovnika – udeo domaćih turista (pozitivna);
  - Ukupan broj stanovnika – udeo noćenja domaćih turista (pozitivna);
  - Ukupan broj stanovnika – broj turista na 1.000 stanovnika (negativna);
  - Stopa zaposlenosti – broj turista na 1.000 stanovnika (pozitivna);
- Ukazna zavisnost:
  - Ukupan broj stanovnika – visina investicija u turizam (negativna);
  - Udeo zaposlenih u turizmu – stopa zaposlenosti (nema zavisnosti);
  - Investicije u turizam – udeo zaposlenih u turizmu (nema zavisnosti);
  - Broj turista na 1.000 stanovnika – investicije u turizam (nema zavisnosti).

Zaključna razmatranja

Opšti trendovi u planinskim opštinama su opadanje broja stanovnika, udeo domaćih turista, nezaposlenost, noviji trend opadanja udela radne populacije, dok s druge strane rastu demografska starost, broj turista i udeo zaposlenih u turizmu. Ovakvi rezultati ukazuju da uloga turizma u planinskim opštinama i gradovima Srbije raste, ali da za sada nije dovoljna da zaustavi negativne aspekte demografskih promena.

Već posmatranjem samo poslednjih desetak godina, uviđaju se promene u starosnoj strukturi stanovništva analiziranih jedinica lokalnih samouprava i sve manji broj stanovnika, što za posledicu ima i izmenu prilika za razvoj turizma. U turizmu je potrebna i mlađa radna snaga, a i specifična znanja, posebno ukoliko se računa na razvoj uvećanja broja i udela inostranih posetilaca. Povećanje udela starije populacije u ukupnom stanovništvu, a posebno rast njihove brojnosti u odnosu na mlađe stanovništvo, izgleda da već ima negativan uticaj na smanjenje stanovništva u radno sposobnoj dobi. Udeo radno sposobnog stanovništva je u poslednjih desetak godina varirao, ali se prema brojnosti između dva poslednja popisa primetno smanjuje. Opština Knjaževac, tj. Stara planina, jedan je od primera koji to potvrđuju, jer je naseljava demografski najstarije stanovništvo, a pri tome ima i najmanji udeo radne populacije u ukupnom broju stanovnika.

Uopšteno govoreći, udeo zaposlenih u turizmu je relativno nizak, što bi značilo da se većina jedinica lokalnih samouprava, i pored porasta turističkih aktivnosti, još uvek bazira na drugim sektorima privrede. Zabrinjavajuća činjenica je da su one jedinice lokalnih samouprava u kojima je zabeležen najveći pad zaposlenih u turizmu istovremeno i slučajevi u kojima je udeo zaposlenih u turizmu najviši među analiziranim opštinama i gradovima. Ako se uspešnost u naporima za razvoj turizma meri udelom stranih turista, mora se konstatovati da su vrednosti ovog parametra još uvek niske, ali je optimistično to što se ipak uvećavaju. Uz sve navedeno, analiza je ukazala i na potencijalne probleme u finansiranju i investiranju u turističku delatnost i razvoj, jer investicije, sudeći prema statističkim izveštajima, nisu ni stabilne niti visoke.

Ako se posmatra pojedinačno, na nivou studija slučaja, radi razumevanja problema relevantno je izdvojiti neke od njih. Kraljevo i Vrnjačka Banja su u demografskom smislu iskoristile lokaciju u blizini administrativne granice sa Kosovom i Metohijom, te promenom metodologije izveštavanja, dobile na stanovništvu. Opštine Nova Varoš i Knjaževac predstavljaju suprotne primere – opštine koje su izgubile najveći udeo stanovništva, a pri tome su i među demografski najstarijim. Međutim, ove dve opštine su zabeležile porast broja turista, uvećanje udela stranih turista, zaposlenja i udela zaposlenih u turizmu. Opštinama Brus i Raška pripada isti turistički centar – Kopaonik, ali se njihovi pokazatelji znatno razlikuju: udeo zaposlenih u turizmu u Brusu je porastao više nego u bilo kojoj drugoj analiziranoj jedinici lokalne samouprave, dok se zaposlenost smanjila, a u slučaju Raške se udeo zaposlenih u turizmu praktično nije promenio 2017. godine u odnosu na 2007, dok se opšta stopa zaposlenosti povećala. Ova dva kontradiktorna primera potencijalno ukazuju na to da uspeh ne zavisi uvek od datih, već stvorenih uslova, kao i da diverzifikacija ekonomskih aktivnosti daje pozitivne rezultate. Na kraju, grad Valjevo predstavlja slučaj planinske jedinice lokalne samouprave sa većim urbanim centrom u kojem je došlo do porasta turističkih aktivnosti, za razliku od drugih većih centara poput Kraljeva, Vranja i Novog Pazara.

Dakle, korelaciona analiza na primeru šesnaest planinskih turističkih centara, odnosno korespondentnih opština i gradova pokazala je da zavisnost između demografskih, ekonomskih i turističkih pokazatelja postoji. Sudeći prema kvalitetu i intenzitetu tih veza, manje jedinice lokalnih samouprava, koje nemaju veliki administrativni centar i prevashodno se oslanjaju na turizam u planinskim ski-centrima umesto na *city-break* turizam, zapravo će pre imati stariju demografsku strukturu, ali i veći broj turista i stranih turista, nego veće jedinice lokalnih samouprava. Veći udeo zaposlenih u turizmu je u pozitivnom odnosu zavisnosti sa brojem turista, a broj turista je u pozitivnoj sprezi sa stopom zaposlenosti. Istraživanje je takođe ukazalo i na sprege koje tek treba istraživati, poput negativne zavisnosti između broja stanovnika i broja turista ili uticaja strukture investicija na opštu stopu zaposlenosti i zaposlenosti u turizmu.

Pristupačnost – šumski put na planini Jelici, Grad Čačak
Putna infrastruktura – balans između zaštite i razvoja, planina Rudnik, opština Gornji Milanovac
Autor fotografija: Marijana Pantić

ZAKLJUČAK

Planinska područja generalno, pa tako uključujući i planinska područja Srbije, sa sobom nose svojstvene izazove, ali i prednosti. Jedno je sigurno – ona su specifična i različita u odnosu na nizijska i priobalna područja. Fizička nepristupačnost, kao jedan od nedostataka, istovremeno je zaslužna za očuvanje prirodnih blaga u planinskim područjima i stvaranje velikog broja „malih“ kultura, tradicija i običaja. Vrednosti bilo kog područja, pa i planinskih, dobijaju dodatnu vrednost ukoliko se održivim pristupom pronađe modus uživanja i korišćenja njihovih lepota i prednosti bez ostavljanja trajnih posledica.

Da bi dodatna vrednost bila realizovana, planinskim područjima su potrebni ljudski resursi, a u tom pogledu su najpogodniji stanovnici koji su pod sličnim uslovima rođeni, odrastali, vaspitavani i stopljeni u razumevanju sa vrednostima koje ih okružuju. Takvi pojedinci su i jedini autentični izvor za prenošenje nematerijalne kulturne baštine i predstavljanje materijalnih spomenika kulture. Neko ko živi u planinskim područjima, najpogodniji je, a u nekim slučajevima i jedini pogodan, da se brine o zaštiti spomenika prirode i kulture u kontrolisanim i nepredviđenim situacijama.

Trendovi koje nameću demografske promene, a koje su uprkos zakasneloj modernizaciji u infrastrukturnom i tehnološkom pogledu, ipak „na vreme“ stigle do planinskih područja Srbije, predstavljaju ozbiljnu prepreku za realizaciju simbioze između autohtonih sadržaja i autohtonog stanovništva. Nije u pitanju samo briga o kreiranju novih autohtonih sadržaja, već i o očuvanju starih. U demografskom starenju se ogledaju svi nepoželjni demografski trendovi – od osipanja stanovništva, posebno mlađe ženske populacije, preko pada nataliteta, fertiliteta i prirodnog priraštaja, do smanjenja gustine naseljenosti i nestajanja čitavih naselja. Ponajviše najmanja naselja, ali i gradovi, pa i stanovništvo čitave Srbije prazne se i stare i time dovode u pitanje kreiranje dodatne vrednosti na postojeće vrednosti planinskih područja, a što je još ozbiljnije, i očuvanje tih vrednosti.

U poređenju sa planinskim područjima drugih evropskih zemalja, planinska područja Srbije su u demografskom smislu stigla do znatno nepovoljnije tačke, u kojoj je racionalno postaviti pitanje: da li uopšte postoji kapacitet za demografski oporavak? Dok se čeka na odgovor, populacioni rezervoar, u ovom slučaju ostala područja u Srbiji, takođe se prazne i postaju starija. Srbija nije atraktivna destinacija za pridošlice, te je pored prirodnog gubitka stanovništva izložena i mehaničkom, praktično ostajući bez dobitaka. Dakle, ukoliko trenutno stanovništvo u planinskim područjima zadrži trenutnu adresu, izvesno je da će neka naselja biti spontano izgubljena usled starosne strukture stanovništva, a ukoliko poželimo da vratimo one koji su već otišli, kroz vreme će i njih biti sve manje.

Prioritizacija

Izgledi za potpuni i ujednačen oporavak nisu veliki, ali bi izgledi za očuvanje najprioritetnijih i najvećih vrednosti mogli da budu veći. Naime, globalne procese koji imaju svoj spontani tok nije moguće zaustaviti, ali se, poput primera klimatskih promena, može aktivno raditi na merama ublažavanja posledica i adaptacije na demografske promene.

S obzirom na sve nivoe ograničenosti – startne pozicije i finansijske mogućnosti – budući razvoj, mere ublažavanja i adaptacije na demografske promene moraju biti metodološki i sistematizovano prioritizovani. Prateći krilaticu „ako ne možemo spasti sve, spasimo one koji će najviše preneti sledećoj generaciji“, teritorijalna uravnoteženost i razvoj Republike i planinskih područja trebaju sistem u kojem će prvo oblasti, zatim opštine i na kraju naselja biti valorizovani i prioritizovani na osnovu sledećih elemenata:

- Prirodne vrednosti:
  - Zaštićena prirodna dobra;
  - Atraktivnost iz ugla turiste;
- Stvorene vrednosti:
  - Zaštićena nepokretna kulturna dobra;
  - Nematerijalna kulturna dobra;
  - Ruralni pejzaži;
  - Planinski turistički centri;
- Spremnosti stanovništva na angažovanje:
  - Učestvovanje u prioritizaciji i odlučivanju;
  - Učestvovanje u programima neformalne edukacije;
  - „Ponderisanje“ vrednosti za demografski stara naselja;
- Strateških vrednosti:
  - Državna bezbednost;
  - Korišćenje sistema od nacionalnog značaja;
  - Teritorijalna uravnoteženost.

Prirodne vrednosti se u ovom kontekstu odnose pre svega na date resurse. U prvom poglavlju je bilo reči o prednostima biodiverziteta, vodnih, vazdušnih i pejzažnih prednosti planinskih predela, koji imaju visoku i u smislu ekosistema nezamenljivu ulogu, ali uz nju i visoki potencijal da im se kontrolisanim i održivim korišćenjem doda vrednost time što će biti u funkciji i građanima koji ne

naseljavaju planinska područja, pa tako i njihovim privremenim posetiocima (turistima). Aktiviranjem prirodnih vrednosti u npr. svrhe turizma, dodatni ekonomski prihod lokalnom stanovništvu takođe će predstavljati dodatnu vrednost.

Zavod za zaštitu prirode Srbije se već bavi sistematičnim prepoznavanjem prirodnih vrednosti na teritoriji Republike Srbije, što uključuje i planinska područja. Uspostavljenom kategorizacijom zaštićenih prirodnih dobara, Zavod vrši primarnu valorizaciju njihovih ekosistemskih vrednosti, što se može iskoristiti kao jedan od kriterijuma u postupku prioritizacije razvojnih punktova u planinskim područjima Srbije. Ovim bi se uzeo u obzir ekološki aspekt prirodnih vrednosti.

Međutim, kada je u pitanju atraktivnost prostora za turiste, ekološke vrednosti prirodnih sistema ne moraju nužno biti povezane sa vizuelnom atraktivnošću, a pri tome najosetljiviji ekosistemi nisu ni adekvatni za korišćenje u svrhu razvoja turizma. Zbog toga se preporučuje istraživanje tržišta iz ugla turista kada je u pitanju atraktivnost različitih prirodnih elemenata, poput objekata geonasleđa, prirodnih pejzaža, vodopada i sl.

Stvorene vrednosti se odnose na elemente koje je čovek u planinskim područjima Srbije stvorio nezavisno ili, još bitnije, u sadejstvu sa prirodom. U ovu kategoriju bi, slično listi prirodnih dobara koje utvrđuje Zavod za zaštitu prirode, trebalo uvrstiti kao kriterijum prioritizacije listu zaštićenih kulturnih dobara. U ovom slučaju bi vodilja bila sistematizovana lista Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, ali i područni muzeji, regionalni zavodi koji se bave pitanjima kulturnog nasleđa i sl. U ovoj kategoriji se kao primer mogu navesti objekti narodnog graditeljstva, koji upravo prikazuju sponu između antropogenog dejstva i prirode jer su se u narodnom graditeljstvu koristili lokalni materijali i u konstrukciji objekata reflektovali specifični prirodni faktori (npr. radi zaštite od snega, sunca, vetra).

Pored nepokretnih kulturnih dobara, koja imaju svoju fizičku manifestaciju, neizostavni kriterijum u prioritizaciji bi moralo biti i nematerijalno kulturno nasleđe. U poslednjih dvadesetak godina se intenzivnije radilo na tome, te je još uvek u procesu ažuriranje Liste elemenata nematerijalnog kulturnog nasleđa Republike Srbije. Na ovoj listi, a tako bi trebalo da bude i pri prioritizaciji, mesto nalaze krsna slava, obredi, narodna jela, molitve, vez, zanati, pevanje, igre, itd. S obzirom da je kompletiranje liste u povelju, od izuzetnog značaja bi bilo uključiti u proces prioritizacije regionalne i lokalne subjekte koji se bave prepoznavanjem i očuvanjem nepokretne kulturne baštine.

Jedna od kategorija zaštite su prostorno kulturno istorijske celine, koje najčešće predstavljaju delove grada sa elementima istorijskih zgrada i tradicijom, mada u

nekim slučajevima obuhvataju šire poteze zajedno sa ruralnim predelom. Ipak, kao izdvojeni kriterijum pri prioritizaciji bi trebalo držati stvoreni pejzaž. Pored prirodnih pejzaža, veliku atraktivnost, a ranije je pomenuto i agrodivezitet, nude upravo stvoreni ruralni pejzaži. Oni, kao što je opisano u slučaju Centralnog masiva u Francuskoj, presudno doprinose ne samo biodivezitetu, već i dinamici predela i njegovoj atraktivnosti (Andre, 1998). Uz podsećanje da emigracija i starenje stanovništva u planinskim predelima Srbije ostavljaju ozbiljne posledice na ovaj aspekt, uviđa se kolika je važnost prioritizacije prema ovom kriterijumu.

Poslednji, mada ne i najmanje važni, jesu planinski turistički centri. Ovo je segment stvorenih vrednosti na kojem se u Srbiji radi već četrdesetak godina, u koji je uloženo mnogo planerskog truda, strateškog razmišljanja i, svakako, finansijskih sredstava, zbog čega ih treba nezaobilazno vrednovati u procesu prioritizacije. Uz to, najveći planinski centri predstavljaju i nosioce razvoja tj. razvojne tačke u ruralnom prostoru, što je u užem kontekstu bitno za obezbeđivanje radnih mesta, a u širem za zadržavanje lokalnog stanovništva u planinskim područjima i njihovom okruženju.

Spremnost stanovništva na angažovanje predstavlja jedan od podjednako značajnih kriterijuma prioritizacije. Svako angažovanje koje bi imalo egzogeni karakter ne bi dalo održive rezultate ukoliko se lokalno stanovništvo ili eventualne pridošlice u planinska područja ne bi identifikovali sa njima. Zbog toga je bitno da lokalno stanovništvo bude uključeno koliko je više moguće u postupak prioritizacije, gde bi njihov odziv i angažman istovremeno bili i indikator spremnosti na delovanje nakon investiranja u konkretnu lokaciju ili predeo. Spremnost stanovništva se najbolje može oceniti tek pošto im je pružena opcija da učestvuju u odlučivanju i besplatno pohađaju programe neformalne edukacije (Pantić, 2007).

S obzirom da je običaja i tradicija mnogo, učešće lokalnog stanovništva u prioritizaciji bi imalo dvostruku vrednost – u oceni njihove volje za aktivnim angažovanjem u budućim aktivnostima i prikupljanju autentičnih podataka o nepokretnom i nematerijalnom kulturnom nasleđu. Uz to, kvalitetno učešće stanovništva u procesu odlučivanja ipak ne zavisi samo od njihove svesti o potrebama i problemima, već i od kapaciteta za strateško mišljenje i sagledavanje. Na kraju, uspešnost planiranja zavisi i od uspešnosti primene planiranih mera, zbog čega je znanje lokalnog stanovništva o adekvatnim i održivim načinima modernizacije postojećih ekonomskih aktivnosti presudno. Zbog toga je od izuzetne važnosti i spremnost lokalnog stanovništva da se angažuje u potencijalnim programima specifične edukacije (kreiranje biznis plana, postulati razvoja etno-turizma ili eko-turizma, registracija proizvoda sa geografskim poreklom, sertifikacija organske proizvodnje, kategorizacija turističkog smeštaja, itd.).

Jasno je da bi zajednice sa većim udelom aktivnih pojedinaca ili pojedincima koji pokazuju izuzetnu motivisanost imale prioritet, ali se u tom slučaju ne rešava problem već demografski starim zajednicama, koje mogu naseljavati predeo izuzetnih prirodnih i stvorenih vrednosti, a zbog izrazite starosti nemati kapacitet za angažovanje ili ne pružati perspektivu održivosti razvoja u budućnosti. Ovakve zajednice ne treba a priori eliminisati, već ih treba uzeti kao specifičnu kategoriju u okviru koje se mogu razmotriti mogućnosti uključivanja i sadejstva stanovništva iz šireg okruženja.

Strateške vrednosti podrazumevaju kategoriju koja obuhvata više ili sve elemente dosada pobrojanih kriterijuma prioritizacije – prirodne vrednosti, kulturne vrednosti, stanovništvo. Naime, neka lokacija ili kraj mogu biti od važnosti s aspekta državne bezbednosti, zaštite od katastrofa u krajevima podložnim požarima ili poplavama, bitnim za održavanje sistema za vodosnabdevanje, perspektivnu proizvodnju električne energije iz obnovljivih izvora energije, itd. Ovo bi značilo dodatne poene pri prioritizaciji pograničnih područja ili područja gde je permanentno prisustvo ljudi u budućnosti, pa makar to bilo i u malom broju, bitno radi održavanja velikih sistema.

Drugi strateški aspekt jeste teritorijalna uravnoteženost. S obzirom da ravnoteža u ekonomskom razvoju zavisi od teritorijalne raspodele stanovništva, time je bitno pri prioritizaciji voditi računa da odabrane lokacije imaju takvu prostornu distribuciju da ih svaka oblast (okrug) ima u približnom broju. Prostorno planiranje se temelji na analizi stanja, ali u cilju kreiranja rešenja za povećanje teritorijalne uravnoteženosti, prostornim planom se može predložiti redistribucija resursa. Zbog toga, odluke za razvijanje centara u opadanju, koje su na prvi pogled neracionalne, zapravo vode ostvarenju dugoročnih ciljeva – decentralizovanom, policentričnom i racionalnom korišćenju sveukupnih prostornih resursa.

Ublažavanje posledica demografskih promena - prioriteti nakon prioritizacije

Nakon što je prioritizacija lokacija (naselja, grupe naselja) okončana, sledeći korak je odabir prioriteta delovanja. Svakako, ovaj deo evaluacije i prioritizacije se može ažurirati i prilagoditi konkretnoj lokaciji, ali se na osnovu razgovora obavljenih sa stanovništvom odabranih planinskih sela Srbije zaključuje da u njima opstanak demografskog kapitala zavisi od:

- Putne infrastrukture;
- Obrazovne infrastrukture;
- Informaciono-obaveštajne infrastrukture; i
- Diverzifikacije privrede.

Putna infrastruktura predstavlja vezu seoskog stanovništva sa sadržajima koji ne postoje u selu. Kako je dosadašnja privreda na selu bila bazirana prevashodno na poljoprivredi, i to malih kapaciteta, jasno je da je većina drugih sadržaja seoskom stanovništvu dostupna samo van lokacije na kojoj žive. Zbog prirode terena, seoska naselja su često razbijena i u velikom broju udaljena od urbanih centara. Kako bi se udaljenost „smanjila“ u vidu kraćeg vremena putovanja, relativno kvalitetni kolovoz i redovno održavanje puteva u svim vremenskim uslovima je od prioritetne važnosti. Za sela koja odaberu da se uključe u razvoj turizma, putevi su takođe osnovni preduslov, jer su turisti osetljiva kategorija koja preferira udobnost.

Obrazovna infrastruktura prevashodno podrazumeva postojanje dostupne osnovne škole. To je preduslov za mlade da zasnivaju porodice na selu, bez obzira na to da li se bave poljoprivredom, turizmom ili nekom drugom delatnošću. Ovaj preduslov se eventualno može nadomestiti organizovanim prevozom koji bi omogućio brzo putovanje učenika, pa i nastavnika, od kuće do škole.

Informaciono-obaveštajna infrastruktura igra ulogu u komunikaciji građana sa lokalnim samoupravama. Izveštavanje građana o rešenjima iz strategija, prostornih, urbanističkih planova i sličnih dokumenata, jako je bitno za njihov pravovremeni i primeren angažman u razvoju lokacija na kojima žive. Uz to, kreirane mere finansijske, institucionalne i organizacione podrške ne bi došle do ciljanih korisnika ukoliko korisnici ne bi imali informacije o njihovom postojanju i uslovima za ostvarivanje prava na korišćenje.

Diverzifikacija privrede se posmatra kao budućnost opstanka planinskih ruralnih ekonomija. Ne tako davno, sve seoske ekonomije u planinskim područjima Srbije su se bazirale na poljoprivrednoj proizvodnji. Danas je u toku uvođenje i drugih aktivnosti, posebno turizma, ali za veliki broj malih naselja, poljoprivreda je i danas jedini vid privređivanja. Poljoprivredna proizvodnja neretko ima ulogu samoodrživosti domaćinstva, ali nema ulogu izvora prihoda, što znatno utiče na kvalitet života na selu – nepostojanje izvora prihoda kojim bi se kupovali industrijski proizvodi i usluge.

Sudeći prema najuspešnijim primerima alpskih zajednica, literaturi i propisanim merama u prostornim planovima Srbije, turizam je nova okosnica ekonomskog razvoja seoskih planinskih zajednica. S porastom vremena za dokolicu, atraktivni planinski pejzaži u Švajcarskim Alpima su postali glavne destinacije za posetioce koji su radi relaksacije dolazili iz drugih regiona još u 18. veku. Današnji tempo života i dalje dozvoljava dokolicu, a uspešne prakse pokazuju da je razvoj turizma najsvrsishodniji kada se razvija u sadejstvu sa tradicionalnim aktivnostima (poljoprivredom, tradicionalnim manifestacijama, itd.). Uvođenjem novih aktivnosti se vrši modernizacija privrede i povećava njena konkurentnost, a njihovim kombinovanjem sa tradicionalnim vidovima privređivanja i stilom života

zapravo se doprinosi održanju kulturne specifičnosti i vrednosti. Pretvaranjem lokalnih vrednosti u vrednosti atraktivne posetiocima, u planinska područja se unosi eksterni kapital.

Dakle, uklopljen sa tradicionalnim delatnostima, turizam pospešuje originalnost, unikatnost, specifičnost i tradiciju, a uz to i priliv kapitala koji dolazi van regiona ili čak iz inostranstva. Posredno, ovo znači, što je pokazala i korelaciona analiza, da veći broj turista znači i veći broj radnih mesta, što je jedna od osnovnih potreba za ublažavanje posledica demografskih promena u planinskim područjima Srbije. Analiza je takođe pokazala i da je razvoj turizma posebno koristan za male opštine, uprkos njihovoj starosnoj strukturi, što ukazuje da je turizam bitan alat u borbi protiv demografskih promena.

Pored primarnog značaja turizma, bitno je pomenuti lekciju naučenu i iz primera opština Brus i Raška: da je diverzifikacija ekonomije uspešnija ako se ne zaustavi na jednoj alternativi (turizmu), već se dalje produbljuje. Svakako, pri svakom odabiru se na umu mora imati princip održivosti i potencijalni negativni uticaj na vrednosti koje neku planinsku lokaciju uopšte kvalifikuju kao prioritet za investiranje u intenzivniji razvoj.

Adaptacija – starosna struktura u fokusu

Iako mere ublažavanja posledica demografskih promena imaju racionalne osnove, mere adaptacije su potrebne iz humanih razloga. Naime, centralno mesto među merama adaptacije ima prilagođavanje postojećih uslova starosnoj strukturi stanovništva. Ovo bi se posebno odnosilo upravo na one lokacije koje se ne bi pokazale prioriternim za upućivanje sredstava za dalji razvoj, već bi bile prepuštene spontanim tokovima i verovatno ekonomskom i demografskom gašenju.

Dosadašnji postupci adaptacije su uglavnom imali pasivnu formu u vidu napuštanja objekata koji su imali funkciju škola, domova kulture, zadruga ili pošte. Ovaj vid „adaptacije“ nije iziskivao ulaganja, zbog čega je i „izabran“ kao racionalnije rešenje nego funkcionalno preimenovanje pomenutih objekata u svrhu alternativnih privrednih aktivnosti – npr. za turistički smeštaj ili ekološku industrijsku proizvodnju. Svakako, u planiranju je potrebno pored ravnoteže između razvoja i zaštite prirode odlučiti i o prioritizaciji između ublažavanja i adaptacije. Kako usamljene mere adaptacije ne bi imale dalekosežne i pozitivne ishode u budućnosti, njih je potrebno, gde god je moguće, integrisati sa merama ublažavanja, a gde nije moguće, ipak dati prednost konceptu koji će voditi održivosti malih seoskih naselja.

Jedan od uspešnih projekata adaptacije, danas postoji ne samo u planinskim područjima Srbije, već i u gradskim naseljima. Radi se o projektu Pomoć u kući – gerontodomaćica. U opštini Crna Trava, koja je jedna od najstarijih u Srbiji i planinskim

područjima Srbije, šestomesečna proba prerasla je u redovnu aktivnost. Projekat je podrazumevao angažovanje osoba obučeni u centrima za socijalnu zaštitu u negovanju starih lica u trajanju od nekoliko sati dnevno i nekoliko dana u nedelji. Primarna zaduženja su se odnosila na davanje terapije i dobavljanje lekova, ali se pokazalo da ju je potrebno proširiti i na dobavljanje namirnica i male poslove u domaćinstvu (Kocić, 2009). Pored benefita za starija lica, ovaj projekat je doneo prednosti i nešto mlađim stanovnicima da dobiju posao ili barem dodani izvor prihoda.

Drugi primer, koji je primenjen u Nemačkoj, pokazuje princip primenjen u tranziciji iz broja stanovnika u svim naseljima, koji je ranije bio dovoljan za garantovanje osnovnih servisa i funkcija prema rangu naselja u hijerarhiji, ka gubljenju funkcije nekih od tih centara usled depopulacije. Naime, funkcije naselja u Nemačkoj su bile maksimalno decentralizovane tako da je svako naselje imalo svoje mesto u hijerarhiji naselja i shodno tome obaveze da od svog budžeta obezbedi propisani minimum usluga. U tom sistemu, u kojem je i finansiranje opština decentralizovano, stanovništvo bilo kog naselja je bilo maksimalno 30 minuta vožnje udaljeno od osnovnih servisa. Međutim, depopulacijom je ovaj sistem postao neodrživ, gde je Nemačka primenila strategiju samoorganizovanja zajednica. Dakle, više funkcija i servisa sada imaju ona naselja koja su uspešna u formiranju sopstvene strategije razvoja i u njenoj primeni [Domhardt, Troeger-Weiβ, 2009]. Usled trenutnog nedostatka strateških veština lokalnog stanovništva i centralizovanog sistema finansiranja, ovakva mera adaptacije nije primenljiva u slučaju planinskih područja Srbije, ali neki njeni elementi mogu biti uzeti u razmatranje pri procesu prioritizacije i definisanju politika i mera.

Finalna razmatranja

Demografska analiza polne strukture je pokazala da se u planinskim područjima Srbije najviše osipa žensko stanovništvo. Ovo se posebno odnosi na mlađu žensku populaciju, koja zapravo i čini fertilni kapacitet planinskih zajednica, kao i na najmanja naselja u kojima je otpočeo proces apsolutnog gubljenja stanovnika. S obzirom da su mlade žene prvi preduslov za revitalizaciju starosne strukture, a sa tim u vezi i preduslov uvećanja broja stanovnika i gustine naseljenosti, njihovo uključivanje u procese strateškog, planskog i političkog planiranja je neophodno. Kreiranje uslova življenja kojima se teži u kontekstu planinskih područja, moralo bi da bude u saglasnosti sa aspiracijama mladih žena i njihovim potrebama. Uvećanjem udela mlađe ženske populacije u planinskim područjima Srbije bi se stvorili bolji uslovi za mere ublažavanja i adaptacije, a takođe i za očuvanje tradicionalnih specifičnosti koje su češće vezane za svakodnevne rutine u žena nego muškaraca.

Starosna struktura stanovništva je, kako je analiza pokazala, u osnovi većine problema, a u stadijumu u kojem se nalazi, danas predstavlja i jednu od

najizazovnijih prepreka za razvojne promene. Kapacitet stanovništva koje sada živi u planinskim selima u Srbiji toliko je već toliko oslabljen da se, u skladu sa stavovima lokalnih zajednica, za sada mora reagovati spolja – egzogenim merama. Tu se misli na finansijske mere, ali i mere kojima će se stanovništvu planinskih područja obezbediti minimalni uslovi za život, približiti ih savremenom standardu života i pružiti im mogućnost da steknu funkcionalna znanja o strateškom posmatranju razvoja svojih zajednica i domaćinstava, veštine u vezi sa turističkom delatnošću (ako se za nju opredele) i mogućnost redovnog toka informacija koje će biti specifično namenjene upravo potencijalnim korisnicima prostora i usluga u planinskim selima. Dakle, egzogenim delovanjem se lokalno stanovništvo treba osnažiti na samoorganizovanje, učešće u odlučivanju i preuzimanje odgovornosti – alati kojim će ubuduće moći da deluju endogeno.

Na kraju, bitno je podsetiti da se demografske promene ne smeju zanemarivati pri planiranju. Od broja i kapaciteta stanovnika zavisi opravdanost investicija u infrastrukturu i suprastrukturu. Pokazano je i da racionalnost pri odlučivanju i investiranju ne sme da se ograniči finansijskim kontekstom, već da mora sezati dalje – do očuvanja datih i stvorenih resursa i kreiranja njihove dodatne vrednosti koja će u budućnosti vratiti uložena sredstva.

LITERATURA

Agencija za zaštitu životne sredine (2017): Izveštaj o stanju životne sredine u Republici Srbiji za 2016. godinu. Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja Republike Srbije, Beograd.

Agencija za zaštitu životne sredine (2018): Izveštaj o stanju životne sredine u Republici Srbiji za 2017. godinu. Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja Republike Srbije, Beograd.

Alpska konvencija (engl. *Convention on the Protection of the Alps – Alpine Convention*) (1991), www.alpconv.org/en/home/convention/framework-convention/.

Andre, M.F. (1998): *Depopulation, Land-Use Change and Landscape Transformation in the French Massif Central*, *Ambio* Vol, 27, No. 4, Royal Swedish Academy of Sciences.

Bartoli, L., Palombo, L., Bartoli, V. (2009): *Demographical Dynamics of Italian Family Farms: Life Cycle and Gender Differences*, XXIII ESRS kongres – “Re-Inventing the Rural: Between the Social and the Natural, European Society for Rural Socioligy”, Vaasa, Finska.

BDMRRC [*Berchtesgaden Declaration on Mountain Range Regional Cooperation*] (2002), rezultat Međunarodne konferencije „*The Alpine Experience – an Approach for other Mountain Regions?*“, Berchtesgaden, Nemačka.

Bezbradica, Lj., Pantić, M., Gajić, A. (2019): *The Land Use and Soil Protection: Planning and Legal Regulations in Serbia*, u *Zemljište i biljka – Soil and Plant* Vol. 62, No. 2, str. 51-71.

Bogdanov, Lj. N. (2007): *Small Rural Households in Serbia and Rural Non-Agricultural Economy*. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije i UNDP, Beograd.

Brewer Lama, W., Sattar, N. (2004): *Mountain Tourism and the Conservation of Biological and Cultural Diversity*, u *Key Issues for Mountain Areas*, (ur.) Price, M.F., Jansky, L.F., Iatsenia, A.A. *United Nations University Press, Tokyo, New York, Paris*, str. 111 – 148.

Bryden, J., Van Depoele, L., Espinosa, S. (2005): *Policies Releasing the Potential of Mountain and Remoter Areas of Europe*, na konferenciji “*Reaping the Benefits of Europe’s Precious Places*”, Aviemore, Škotska.

Burdusel, E., Kanianska, R., Maryskevych, O. (2006): *Policy Consultation on Sustainable Agriculture and Rural Development in the Carpathians. Policy Assessments for Sustainable Agriculture and Rural Development in Mountain Regions (SARD-M) – National Reports in Romania, Slovakia and Ukraine*. UNEP, Beč, Austrija.

Castelein, A., Dinh, T. T. V., Mekouar, M. A., Villeneuve, A. (2006): *Mountains and the Law. Emerging Trends*, u *FAO Legislative Study – 75, Rev. 1*.

CEMAT [Evropska konferencija ministara zaduženih za regionalno planiranje] (2000): *Guiding Principles of Sustainable Spatial Development of the European Continent* (srp. Vodeći principi održivog prostornog razvoja evropskog kontinenta), Hanover.

Census (2011): Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Metodološka objašnjenja. www.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/censusmetod.htm.

Corrado, F. (2011): *PADIMA – Policies against Depopulation in Mountain Areas, Alpine Space Forum – Coping with Demographic Change – Shaping Policies*, Innsbruck, Austrija.

Dabić, D., Mitrović, M., Milijić, S. (2002): Prostorno planiranje održivog razvoja planinskih područja, u *Planina – 2002, raubovanje resursa, odsustvo razvoja, odlazak stanovništva*, Međunarodna konferencija o razvoju planinskih područja, Kopaonik, Srbija, str. 9-14.

Domhardt, H.J., Troeger-Weiß, G. (2009): *Germany's Shrinkage on a Small Town Scale*, u *The Future of Shrinking Cities: Problems, Patterns and Strategies of Urban Transformation in a Global Context*, University of California, Berkeley, str. 161-168.

Dželebdžić, O., Jokić, V. (2003): Definisane i osnovni indikatori održivosti planinskih područja, u *Održivi razvoj planinskih područja Srbije*. IAUS, Beograd, str. 29 – 40.

Drobnjaković, M., Pantić, M., Filipović, M. (2014): *Regional Level in Function of Demographic Decline Mitigation in Rural Areas of Serbia: Case Study of the District of Zaječar*, u *Zbornik Matice Srpske* br. 148, str. 777-791.

EURAC [Bolcano evropska akademija] (2006): *Implementing an International Mountain Convention – An Approach for the Delimitation of the Carpathian Convention Area*, Bolcano evropska akademija, Institut za regionalni razvoj.

Eurac research (2019): *Regional Development – Tourism*. <https://regdevblog.eurac.edu/tourism-in-mountain-regions-a-motor-of-economic-development/>.

Euromontana (2019): *About Us - Euromontana's Mission*, www.euromontana.org/en/a-propos/about-us.html.

EUROSTAT data (2019): *Population Census 2011*. <https://ec.europa.eu/CensusHub2/query.do?step=selectHyperCube&qhc=false>

Evropska agencija za životnu sredinu [EEA] (1999): *Environment in the European Union at the Turn of the Century – Mountain Areas*.

Evropska komisija (1999): *European Spatial Development Perspective (ESDP) – Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union*, dogovoreno na Neformalnom Savetu Ministara odgovornih za prostorno planiranje u Potsdamu.

Evropska komisija (2002): Zbornik radova sa konferencije "Conference Community Policies and Mountain Areas", u organizaciji Evropske komisije, Brisel, Belgija.

Evropska komisija (2004): *Mountain Areas in Europe: Analysis of Mountain areas in EU Member States, Acceding and other European Countries*, NORDREGIO – Nordijski centar za prostorni razvoj, Generalni sekretarijat za regionalne politike, Brisel.

Garcia-Ruiz, J., Lasanta-Martinez, T. (1993): *Land-Use Conflicts as a Result of Land-Use Change in the Central Spanish Pyrenees*, u *Mountain Research and Development*, Vol. 13, No. 3, str. 295-304.

Gavrilović, Lj., Gavrilović, D. (2002): Fizičko-geografske osobenosti i resursi planinskih područja, u Planina – 2002, raubovanje resursa, odsustvo razvoja, odlazak stanovništva, Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o razvoju planinskih područja, Kopaonik, Srbija, str. 60-65.

Genovese, D., Culasso, F., Giacosa, E., Battaglini, L.M. (2017): *Can Livestock Farming and Tourism Coexist in Mountain Regions? A New Business Model for Sustainability*, u *Sustainability* 2017, 9, 2021, str. 1-21. www.mdpi.com/2071-1050/9/11/2021.

Ginovska, J. (2007): *Project for Sustainable Agriculture and Rural Development in Mountain Regions (SARD-M). Assessment of Strengths and Weaknesses of Mountain Policies in South East Europe: National Report of the Former Yugoslav Republic of Macedonia. FAO & Balkan Foundation for Sustainable Development (BFSD)*.

Glaser, B. G. (1978): *Theoretical Sensitivity: Advances in the Methodology of Grounded Theory*. Mill Valley, CA: Sociology Press.

Greenhill, R. (2011): *Demography is Destiny*. *World Economic Forum*. www.weforum.org/agenda/2011/09/demography-is-destiny/.

Hajduchova, J. (2007): *Project for Sustainable Agriculture and Rural Development in Mountain Regions (SARD-M). National Assessment of Policies, Institutions and Processes for SARD in the Czech Carpathian Mountain*. FAO & UNEP.

Hoffman, D., Price, M. (ur.) (2014): *Tourism in Mountain Regions – Hopes, Fears and Realities*. Geneva: University of Geneva. www.fao.org/fileadmin/user_upload/mountain_partnership/docs/Tourism_in_Mountain_Regions_EN.pdf.

Jokić, V. (2004): Formiranje geografskog informacionog sistema (GIS) za potrebe i istraživanja planinskih područja, u Strategije i polazišta za održivi razvoj Srbije. IAUS, Beograd, str. 339-348.

Kapos, V., Rhind, J. Edwards, M., Price, M.F., Ravilious, C. (2000): *Developing a Map of the World's Mountain Forests*, u *The Forests in Sustainable Mountain Development Report for 2000* (ur. Price, M.F., Butt, N.), CAB International, Vilingford, Ujedinjeno Kraljevstvo, str. 4-9.

Karpatiska konvencija – *Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians* (2003), www.carpathianconvention.org/text-of-the-convention.html.

Kocić, D. (2009): Gerontodomačice krenule u sela, u *Danas* (5.7.2009).

Lazarević Bajec, N. (2009): Lokalno strateško planiranje u Srbiji: evaluacija rezultata, u Zborniku radova sa Međunarodnog skupa „Regionalni razvoj, prostorno planiranje i strateško upravljanje“. IAUS, Beograd, Vol. 2, str. 125-144.

Lichtenberger, E. (1979): *Die Sukzession von der Agrar- zur Freizeitgesellschaft in den Hochgebirgen Europas*, u *Innsbrucker Geographische Studien*, Vol. 5. *Fragen geographischer Forschung*, Innsbruck, str. 401-436.

Lipton, M. (1979): *Why Poor People Stay Poor: Urban Bias in World Development*. Harvard University Press, London.

Lisec, A., Drobne, S. (2009): *The Influence of Protected Natural and Cultural Heritage on Land Management/Market – the Case of Slovenian Natural Protected Areas*, u *SPATIUM International Review* br. 20. IAUS, Beograd, str. 41-48.

Maksin, M., Pucar, M., Milijić, S., Korać, M. (2011): Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji. IAUS, Beograd.

Maksin-Mičić, M. (2002): Zaštita životne sredine i kulturnih dobara, u *Planina – 2002*, raubovanje resursa, odsustvo razvoja, odlazak stanovništva, Međunarodna konferencija o razvoju planinskih područja, Kopaonik, Srbija, str. 141-144.

Malobabić, R., Bakić, O. (2003): Prostorno-demografske promene na planinskim područjima republike Srbije, u *Održivi razvoj planinskih područja Srbije*. IAUS, Beograd, str. 3-28.

Messerli, B., Ives, J.D. (1997): *Mountains of the World: A Global Priority*, Carnforth, Parthenon.

Mileva, M. (2008): *Sustainable Agriculture and Rural Development in Mountain Regions (SARD-M Project). Assessment of the Strengths and Weaknesses of Mountain Policies in the SEE Europe (Balkans). National Report for the Republic of Bulgaria*. FAO & Balkan Foundation for Sustainable Development [BFS].

Milijić, S. (2005): *Strategija razvoja planinskih područja Srbije* (doktorska disertacija), Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, Beograd, Srbija.

Milijić, S. (2015): *Održivi razvoj planinskih područja Srbije*. IAUS, Beograd.

Milijić S., Banićević, D., Krnić, N. (2008): *Strategic Evaluation of Economic Feasibility of Tourist Region Development*, u *SPATIUM International Review* br. 19, str. 56-68.

Milijić, S., Marić, I., Bakić, O. (2010): *Approach to Identification and Development of Mountain Tourism Regions and Destinations in Serbia with Special Reference to the Stara Planina Mountain*, u *SPATIUM International Review* br. 22, str. 19-28.

Milošević, V.M., Milivojević, M., Čalić, J. (2008): Pet zabluda relevantnih za populacionu politiku, u Demografski pregled, godina 8, br. 28/2008. Ministarstvo rada i socijalne politike, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka i Društvo demografa Srbije, Beograd, str. 1-4.

Mitrović, S. (2002a): Specifičnosti gradnje u planini, u Planina – 2002, raubovanje resursa, odsustvo razvoja, odlazak stanovništva, Međunarodna konferencija o razvoju planinskih područja, Kopaonik, Srbija, str. 111-113.

Mitrović, S. (2002b): 2002. Međunarodna godina planina – kako tretirati planine u XXI veku, u Planina 2002, raubovanje resursa, odsustvo razvoja, odlazak stanovništva, Međunarodna konferencija o razvoju planinskih područja, Kopaonik, Srbija, str. 1-3.

Mitrović, S., Milijić, S., Dabić, D. (2002): Pitanja od značaja za implementaciju planova održivog razvoja planinskih područja, u Planina – 2002, raubovanje resursa, odsustvo razvoja, odlazak stanovništva, Međunarodna konferencija o razvoju planinskih područja, Kopaonik, Srbija, str. 15-34.

Mountain Agenda (2000): *Mountains of the World – Mountain Forests and Sustainable Development*, Bern, Švajcarska.

Mountain Forum (2008): *Mountain Forum Strategic Plan – Final version*.

Nikolić, M. (2003): Ekonomski kapaciteti planinskih livada i pašnjaka, u Održivi razvoj planinskih područja Srbije. IAUS, Beograd, str. 127-140.

Nikolić, M., Malobabić, R. (ur.) (2003): Održivi razvoj planinskih područja Srbije. IAUS, Beograd.

Nikitović, V. (2011): *Demographic Limits to Sustainable Development of Mountain Regions in Serbia*, u Zhelezov, G. (ur.) *Sustainable Development in Mountain Regions: Southeastern Europe*. Dordrecht: Springer Netherlands, str. 173-183.

Noble, H., Mitchell, G. (2016): *What is Grounded Theory*, u *Evid Based Nurs* Vol. 19, No. 2. <https://ebn.bmj.com/content/ebnurs/19/2/34.full.pdf>.

OECD (2012): *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics*. www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264180468-en.pdf?expires=1575889914&id=id&accname=guest&checksum=A564A38E03F04F4D8DD94BFB5E191E3A.

Panov, N., Taleska, M., Dimeska, H. (2013): *The Importance of Mountain Regions for Tourism Development in Republic of Macedonia*, u *Book of Proceedings, International Scientific Symposium „Hilly-Mountain Areas – Problems and Perspectives“*, Ohrid, Makedonija, str. 547-553.

Pantić, M. (2007): *Subotica Municipality as a Learning Region*, u *SPATIUM International Review* br. 15/16, str. 77-79.

Pantić, M., Živanović Miljković, J. (2010): *Regional Differences between Rural Areas of Serbia, in Population Aging and Agricultural Activities: Case Studies of the Inđija and Knjaževac Municipalities*, u SPATIUM International Review br. 22, str. 29-37.

Pantić, M. (2014): *Sustainable Development Perspectives for Serbian Mountain Areas: Lessons from the European Context* (doktorska disertacija). QUCOSA – *Quality Content of Saxony*, Nemačka (urn:nbn:de:bsz:14-qucosa-144339).

Pantić, M. (2015a): *Delineation of Mountains and Mountain Areas in Europe*, u *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" – SASA*, Beograd, str. 43-58.

Pantić, M. (2019a): *A Spatial Perspective on Demographic Change in Serbian Cities and Towns*, u SPATIUM International Review br. 41, str. 23-31.

Pantić, M., Milijić, S., Đorđević, S.D. (2019b): *Role of Spatial Planning in Managing Mountain Areas in Serbia and other European Countries*, u Zborniku radova sa „New Trends in Geography“ simpozijuma, Ohrid, Severna Makedonija, str. 373-385.

Pantić, M., Milijić, S. (2019c): *Relations Between Mountain Tourism, Demographic Structure and Employment at Local Level in Serbia*, u *Tourism in the Function of Development of the Republic of Serbia, Book I, 4th scientific conference "Tourism in Function of Development of the Republic of Serbia – Tourism as a Generator of Employment"*, Vrnjačka Banja, Srbija, str. 148-164.

Pantić, M., Živanović Miljković, J., Milijić, S. (2019): *Land Use and Building Regulations: the Case of Spatial Plans for Protected Natural Areas (Serbia)*, u *Facta Universitatis. Series: Architecture and Civil Engineering* Vol. 17, No. 2, str. 173-187.

Patton, M. Q. (2001): *Qualitative Research & Evaluation Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Prodi, R. (2002): *The EU is Expanding*, na konferenciji "Community Policies and Mountain Areas – Proceedings of the Conference", u organizaciji Evropske komisije, Brisel, str. 11-14.

Prostorni plan područja posebne namene Nacionalnog parka Kopaonik (2016), Službeni glasnik Republike Srbije br. 89/2016.

Prostorni plan područja posebne namene "Vlasina" (2004), Službeni glasnik Republike Srbije br. 133/2004.

Prostorni plan Republike Srbije od 2010. do 2020. godine [PPRS] (2010), u Zakon o Prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020. godine, Službeni glasnik Republike Srbije br. 88/2010.

Price, M.F., Jansky, L.F., Iatsenia, A.A. (ur.) (2004): *Key Issues for Mountain Areas*. United Nations University Press, Tokyo, New York, Paris, str. 210-233.

Price, M.F., Lysenko, I., Gloersen, E. (2004): *Delineating Europe's Mountains*, u *Revue de Geographie Alpine*, Vol. 92, No 2, str. 75-86.

Rančić, M. (1990): Regionalni aspekt diferencijacije prirodnog kretanja gradskog i seoskog stanovništva, u Problemi demografskog razvoja Srbije. Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd.

Radovanović, M. (2011): *Solar Activity – Climate Change and Natural Disasters in Mountain Regions*, u Zhelezov, G. (ur.) *Sustainable Development in Mountain Regions: Southeastern Europe*. Dordrecht: Springer Netherlands, str. 9-17.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2003): Pol i starost – podaci po naseljima, Knjiga popisa 2. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2004): Opštine u Srbiji 2003. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2009): Opštine u Srbiji 2008. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2010a): Opštine u Srbiji 2009. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2010b): Opštine u Srbiji 2010. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2011): Opštine i regioni u Republici Srbiji 2011. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2012a): Opštine i regioni u Republici Srbiji 2012. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2012b): Starost i pol – podaci po naseljima, Knjiga popisa 2. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2013): Opštine i regioni u Republici Srbiji 2013. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2014a): Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2014b): Popisni atlas 2011. RZS, Beograd. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2014/Pdf/G20144012.pdf>.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2014c): Opštine i regioni u Republici Srbiji 2014. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2015): Opštine i regioni u Republici Srbiji 2015. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2016): Opštine i regioni u Republici Srbiji 2016. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2017): Opštine i regioni u Republici Srbiji 2017. RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku [RZS] (2018): Opštine i regioni u Republici Srbiji 2018. RZS, Beograd.

Rusztecka, M. (2007): *Project for Sustainable Agriculture and Rural Development in Mountain Regions (SARD-M). National Assessment of Policies, Institutions and Processes for SARD in the Polish Carpathians*. FAO & UNEP.

San Miguel, A., Perez-Carral, C., Roig, S. (1999): *Deer and Traditional Agrosilvopastoral Systems of Mediterranean Spain. A New Problem of Sustainability for a New Concept of Land Use*. Universidad Politecnica de Madrid, ETS Ingenieros de Montes, Ciudad Universitaria, Španija.

Sekretarijat Ujedinjenih nacija (2005): *Millennium Ecosystem Assessment - Current State & Trends Assessment: Mountain Systems*.

Shields, P., Tajalli, H. (2006): *Intermediate Theory: The Missing Link in Successful Student Scholarship*, u *Journal of Public Affairs Education* Vol. 12, No. 3, str. 313-334.

Skreli, E. (2007): *Project for Sustainable Agriculture and Rural Development in Mountain Regions (SARD-M). Assessment of Strengths and Weaknesses of Mountain Policies in South East Europe: National Report of Albania*. FAO & Balkan Foundation for Sustainable Development (BFSD).

Spasić, V. (2019): *Investors alone have Benefits from Small Hydropower Plants – Citizens, state and Municipalities have None*. *Balkan Green Energy News*, <https://balkangreenenergynews.com/investors-alone-have-benefits-from-small-hydropower-plants-citizens-state-and-municipalities-have-none/>.

Stojanović, B. (1990): *Proces urbanizacije*, u *Problemi demografskog razvoja Srbije*. Centar za demografska istraživanja IDN, str. 178-199.

Stojkov, B., Pantić, M. (2007): *The Soil Use in Mountain Areas and Demographic Changes*, u *Responsible Use of Soil and Land and Regional Development – Conference Proceedings*, Kvarda, W. (ur.), *IP SOIL II project, Academia Danubiana, Issue 4*, str. 24-26.

Strategija biološke raznovrsnosti Republike Srbije za period 2011. do 2018. godine (2011), Službeni glasnik Republike Srbije br. 13/2011.

Strategija prostornog razvoja Republike Srbije (2009), Republička agencija za prostorno planiranje Srbije, Beograd.

Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016–2025. (2016). Vlada Republike Srbije, <https://mtt.gov.rs/download/3/strategija.pdf>.

Strategija upravljanja mineralnim resursima Republike Srbije do 2030. godine (2016), https://issuu.com/ekoneckg/docs/strategija_mineralni_resursi0595_la.

Strauss, A., Corbin, J. (1990): *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Sage Publications.

Strauss, A., Corbin, J. (1998): *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory* (2. izdanje). Thousand Oaks, CA: Sage.

UN Climate Change Conference (2009), <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/copenhagen-climate-change-conference-december-2009/copenhagen-climate-change-conference-december-2009>.

UNESCO (2019): *UNESCO Global Geoparks Council Examines New Applications*. <https://en.unesco.org/news/unesco-global-geoparks-council-examines-new-applications>.

Zakon o potvrđivanju protokola o održivom upravljanju šumama uz Okvirnu konvenciju o zaštiti i održivom razvoju Karpatima (2015), Službeni glasnik Republike Srbije br. 8/2015.

Ujedinjene nacije (2008): *United Nations Expert Group Meeting on Population Distribution, Urbanization, Internal Migration and Development*. New York: United Nations, www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/urbanization/population-distribution.pdf.

Ujedinjene nacije (2017): *World Population Prospects. Key Findings & Advance Tables*. United Nations, New York, USA.

Van Ginkel, H.J.A. (2004): *Preface*, u *Key Issues for Mountain Areas*, (ur.) Price, M., Jansky, L., Iatsenia, A. *United Nations University Press, Tokyo, New York, Paris*, str. xi-xiv.

Vlada Republike Srbije (2012): Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara, Beograd, Službeni glasnik Republike Srbije br. 33/12.

Zakon o zaštiti prirode (2018). Službeni glasnik Republike Srbije br. 36/2009, 88/2010 – ispr, 14/2016 i 95/2018 – dr. zakon.

Zavod za zaštitu prirode Srbije (2019a): Biodiverzitet Srbije. www.zzps.rs/novo/index.php?jezik=sr&strana=zastita_prirode_bioloska_raznovrsnost_biodiverzitet

Zavod za zaštitu prirode Srbije (2019b): Terenska istraživanja područja Srbije planiranih za zaštitu i novi fenomeni prirode. www.zzps.rs/novo/index.php?jezik=_la&strana=vest&n=037.

Živanović Miljković, J., Pantić, M., Bezbradica, Lj. (2019): *Sustainable Land Use Planning Solutions for Water Supply Reservoirs in Serbia*, u *European Journal of Sustainable Development* Vol. 8, No. 4, str. 18-29.

Weiss, O., Norden, G., Hilscher, P., Vanreusel, B. (1998): *Ski Tourism and Environmental Problems: Ecological Awareness among Different Groups*, u *International Review for the Sociology of Sport*, Vol. 33, No. 4, str. 367-379. <http://irs.sagepub.com/cgi/content/abstract/33/4/367>.

Wiggins, S. (2002): *How Special Are Rural Areas? The Economic Implications of Location for Rural Development*, u *Development Policy Review* Vol. 19, Issue 4.

Wise, J. (2013): *About That Overpopulation Problem*. <https://slate.com/technology/2013/01/world-populationmay-actually-start-declining-not-exploding.html>.

WOCAN (2019): *Project for Sustainable Agriculture and Rural Development in Mountain Regions (SARD-M)*. www.wocan.org/resources/project-sustainable-agriculture-and-rural-development-mountain-regions-sard-m.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314(32.0)(497.11)

ПАНТИЋ, Маријана, 1983-

Izazovi demografskih promena u planinskim područjima
Srbije / Marijana Pantić. - Beograd : Institut za
arhitekturu i urbanizam Srbije - IAUS, 2019 (Beograd :
Planeta print). - ilustr., 98 str. ; 24 cm

"...rezultat rada u okviru naučnoistraživačkog projekta TR
36036 'Održivi prostorni razvoj Podunavlja u Srbiji' u
periodu 2011-2019." --> kolofon. - Tiraž 200. - Str. 5-6:
Predgovor / urednice. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija: str. 89-98.

ISBN 978-86-80329-94-9

а) Демографски развој -- Планине – Србија

COBISS.SR-ID 282058508